
BIBΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ

Stephen V. Tracy, Athenian Democracy in Transition. Attic Letter-Cutters of 340 to 290 B.C., Barkley and Los Angeles, California 1995, σελ. xiv, 206.

Τη μονογραφία του St. Tracy τη συγκροτεί σύντομος πρόλογος, εισαγωγή, δύο κύρια μέρη (σσ. 71-51 και σσ. 55-169 αντίστοιχα), δύο παραρτήματα (σσ. 171-174, 175), τέσσερα ευρετήρια (σσ. 177, 179-189, 191-196, 197-200) και τέλος ένας πίνακας αντιστοιχίας των περιληφθέντων επιγραφών στις IG και το SEG.

Στο πρώτο μέρος του βιβλίου δίνεται μία σύντομη ιστορική επισκόπηση της περιόδου από τη μάχη της Χαιρώνειας (338 π.Χ.) ως και τα πρώτα χρόνια ύστερα από τη μάχη στην Ιψό, που αποτελεί το ιστορικό πλαίσιο ένταξης των υπό εξέταση χαρακτών. Οι σωζόμενες αττικές επιγραφικές μαρτυρίες οδηγούν στη σύνθεση τεσσάρων κεφαλαίων. Παράλληλα γίνεται περιορισμένη και ασφαλώς επικουρική χρήση φιλολογικών πηγών (κυρίως του Διοδώρου και του Πλουτάρχου) στην αναφορά επιμέρους θεμάτων. Για παράδειγμα, στις περιπτώσεις της σιτοδείας του 295 π.Χ. (σ. 35) και του καθορισμού του δημοσίου αξιώματος του Δημητρίου Φαληρέως κατά τη δεκαετή διακυβέρνησή του στην Αθήνα (σ. 45).

Στο πρώτο κεφάλαιο ο συγγρ. παρουσιάζει τις απόπειρες του Λυκούργου για την τόνωση των οικονομικών της Αθήνας, καθώς και την ενίσχυση των θρησκευτικών θεσμών κατά την ανθηρή για την πόλη δωδεκαετία, κατά την οποία ήταν στο προσκήνιο της πολιτικής ζωής. Αναφέρονται οι αντιδράσεις των Αθηναίων προς τον μακεδονικό έλεγχο πριν από τον θάνατο του Αλεξάνδρου, που ωστόσο δεν αποτέλεσαν αιτία ικανή για την επιβολή μακεδονικής φρουράς στην πόλη, και η ανοιχτή αντιπαράθεση των Αθηναίων στη μακεδονική ηγεμονία κατά τη διάρκεια του Λαμιακού πολέμου. Η εμπλοκή τους στον πόλεμο και η συνακόλουθη ήττα είχαν ως αποτέλεσμα την εγκατάσταση τριετούς ολιγαρχικού καθεστώτος (321-319). Η ειρηνική διακυβέρνηση της Αθήνας από τον Δημήτριο Φαληρέα υπήρξε διαδοχικά μία περίοδος ευημερίας για την πόλη.

Στο δεύτερο κεφάλαιο ο συγγρ. με βάση το επιγραφικό υλικό ανιχνεύει τη σταδιοδρομία του πρωταγωνιστή του Λαμιακού ή Ελληνικού πολέμου Λεωσθένη, του επιφανούς αυτού Αθηναίου στρατηγού, που έχασε τη ζωή του πριν προλάβει να δει την ήττα των συμμάχων στην Κραννώνα. Το διάγραμμα της σταδιοδρομίας του σημειώνουν οι χρονιές: α) 329/8 π.Χ., οπότε εμφανίζεται ως στρατηγός *ἐπί χώραν* της Αττικής, β) 325/4, ή η αμέσως επόμενη, οπότε

εμφανίζεται ως τριήραρχος και γ) 323/2, οπότε τον βρίσκουμε επικεφαλής μισθοφόρων στην εξέγερση εναντίον των Μακεδόνων, ίσως ως στρατηγό των σπλιτών.

Ο συγγρ. μνημονεύει την προσφορά του ιππικού των Θεσσαλών και των υπηρεσιών του Θεσσαλού στρατηγού Μένωνος κατά τη διεξαγωγή του Λαμιακού πολέμου. Σε δύο αθηναϊκές επιγραφές (IG II², 545 και 2406) μαρτυρούνται μερικά από τα ονόματα των γενναίων αυτών ανδρών που πολέμησαν μέχρι τέλους στο πλευρό των Αθηναίων.

Στο τρίτο κεφάλαιο τον απασχολεί το πρόβλημα που είχε η Αθήνα σχετικά με την προμήθεια σιτηρών, που πειστικά προβάλλει μετά από τη μάχη της Χαιρώνειας. Στις επιγραφικές μαρτυρίες καταγράφονται τρεις περίοδοι σιτοδειών μέσα σε μία και μόνη δεκαπενταετία. Συγκεκριμένα: α) στα 335 π.Χ., β) στην τετραετία 330-326 π.Χ. και γ) στο σύντομο διάστημα 323-320 π.Χ. Και πάλι επιγραφικά κείμενα αποκαλύπτουν στέρηση τροφίμων για την Αθήνα στις επόμενες δεκαετίες: στις επιχειρησιακές απόπειρες του Κασσάνδρου για την επαναφορά της Αθήνας στη σφαίρα επιρροής του (307-304 π.Χ.), καθώς και στα μέσα της δεύτερης δεκαετίας των αρχών του 3ου αιώνα π.Χ. Οι επιγραφικές μαρτυρίες ενισχύονται και από την αναφορά του Πλουτάρχου στη σοβαρή σπανοσιτία που έπληξε την Αθήνα κατά την πολιορκία της από τον Δημήτριο, περίπου δέκα χρόνια πριν.

Στο τελευταίο κεφάλαιο του πρώτου μέρους παρουσιάζεται η προσωπικότητα του Δημητρίου Φαληρέως και η διακυβέρνηση της Αθήνας από αυτόν κατά τη δεκαετία 317-307 π.Χ. Ο συγγραφέας θεωρεί ότι οι δημοκρατικοί θεσμοί δεν είχαν πλήρως καταργηθεί στην Αθήνα παρά την απουσία ικανού αριθμού ψηφισμάτων, τα οποία θα αποδείκνυαν την αδιάλειπτη λειτουργία τους. Σε αντιδιαστολή με άλλους μελετητές, ο ίδιος πιστεύει ότι ο Δημήτριος έφερε το αξίωμα του επιμελητού της πόλης, εκλεγμένου από το σώμα των πολιτών, τυπικά έστω, και όχι αυτό του στρατηγού ή του νομοθέτου. Οι αρμοδιότητές του αφορούσαν θέματα εσωτερικής πολιτικής κυρίως (αναθεώρηση νόμων, επαναφορά της ετήσιας στρατιωτικής εκπαίδευσης των νέων Αθηναίων, ενδιαφέρον για τους τομείς της διασκέδασης, της ενδυμασίας και των ταφικών εθίμων), ενώ την εξωτερική πολιτική της πόλης την υπαγόρευε ο Κάσσανδρος.

Η δραστηριότητα του Δημητρίου ξεπέρασε τα όρια της πόλης των Αθηνών. Κατέφυγε στην Αλεξάνδρεια ύστερα από την εκδίωξη του από τον Δημήτριο Πολιορκητή, στην αυλή του Πτολεμαίου Α' και συμμετείχε στην οργάνωση της περίφημης βιβλιοθήκης. Μαθητής του Θεοφράστου ο ίδιος, φρόντιζε για την αντιγραφή των έργων του δασκάλου του και του Αριστοτέλη, ώστε, σε αντίθεση με την *opinio communis*, πολλά από τα έργα του Αριστοτέλη υπήρχαν στην αλεξανδρινή βιβλιοθήκη ήδη πριν από τον θάνατο του Θεοφράστου.

Στο δεύτερο μέρος της μονογραφίας ο συγγρ. εφαρμόζοντας αυστηρά επιστημονικές μεθόδους, οι οποίες εκτίθενται στη διατριβή του, *The Lettering of an Athenian Mason*, απομονώνει 14 λιθοξόους στην Αττική κατά την πεντηκονταετία 340-290 π.Χ. Η απόδοση των επιγραφών της περιόδου γίνεται με κρι-

τήριο την απόλυτη εναρμόνιση με τον γραφικό χαρακτήρα του χαρακτή, ενώ αποκλείει όσες από αυτές διαφοροποιούνται ακόμη και σε ένα μόνο σημείο. Επιγραφές μεταξύ των ετών 345-320 π.Χ., οι οποίες φέρουν ίδιου τύπου χαρακτήρες, πιστεύει ότι είτε προέρχονται από το ίδιο εργαστήριο, είτε χαρακτήθηκαν από μέλη μιας ομάδας τεχνιτών που τους χρησιμοποίησαν. Ωστόσο διακρίνονται τρεις λιθοξόοι από το ανώνυμο πλήθος και είναι οι των επιγραφών IG II², 244, 334 και 335.

Ξεχωριστά τμήματα στο έργο κατέχουν οι 14 λιθοξόοι ως τεχνίτες, στους οποίους αποδίδονται οι κατά την κρίση του συγγρ. σωζόμενες επιγραφές που τους ανήκουν, με βάση τις ιδιομορφίες των χαρακτήρων και ακολουθούν κάποιες παρατηρήσεις.

Ο ίδιος επισημαίνει την επιφυλακτικότητα με την οποία έχει γίνει τόσο η διάκριση των συγκεκριμένων προσωπικοτήτων, όσο και η απόδοση των επιγραφικών κειμένων στον καθένα τους, με στόχο την αξιοπιστία. Διαφωνεί με τα κριτήρια που μεθοδολογικά χρησιμοποιεί ο M. B. Walbank στο παράλληλο ειδολογικά και χρονολογικά άρθρο του «Two Attic Masons of the Late 4th Century B.C.», *ABSA* 84 (1989) 395-405. Η αντίθεση αφορά στους λιθοξόους των επιγραφών IG II² 1187 και 1262.

Τέλος, δεν μπορεί να παραβλεφθεί η σύσταση του συγγρ. που με οδηγό το *caveat lector* προτείνει την τήρηση αυστηρών μεθοδολογικά κανόνων σε αντίστοιχες εργασίες, έτσι ώστε να αποφεύγεται ή τουλάχιστον να περιορίζεται στον μικρότερο δυνατό βαθμό ο υποκειμενικός παράγοντας.

Θεσσαλονίκη

ΠΑΡΑΣΚΕΥΗ ΑΝΔΡΕΟΥ

Δ. Α. Χρηστίδης, *Παραθεμάτων παρανοήσεις και κατανοήσεις*, Θεσσαλονίκη, εκδ. Αίγειρος, 1996, σελ. 232.

Ο αναγνώστης της μελέτης αιφνιδιαάζεται ευχάριστα από το ασυνήθιστο αντικείμενό της. Είναι η πρώτη φορά που ένας ερευνητής θέτει και συζητά εξαντλητικά το ζήτημα της «φυσιολογίας» και, κυρίως, της «παθολογίας» της μεθόδου ανίχνευσης των φιλολογικών πηγών ενός κειμένου της ύστερης αρχαιότητας ή της βυζαντινής περιόδου. Ο συγγρ., που ασχολείται συστηματικά με την έμμεση παράδοση και την επιβίωση των έργων της αρχαίας ελληνικής γραμματείας στους μεταγενέστερους αιώνες και έχει εκδώσει κατά το παρελθόν βυζαντινά κείμενα με υποδειγματικό τρόπο¹, έχει ως απώτερο σκοπό² να δείξει με την ερ-

1. Βλ. Δ. Α. Χρηστίδης, *Μαρκινά 'Ανέκδοτα 1. 'Ανάχαρσις ή 'Ανανίας, 2. 'Επιστολές-Σιγίλλιο*, Διδ. διατρ. [᾿Αριστ. Πανεπ. Θεσσαλονίκης, ᾿Επετηρίδα τῆς Φιλοσοφ. Σχολῆς, Παράρτημα ἀρ. 45], Θεσσαλονίκη 1984.

2. Ὅπως τονίζει τόσο στον πρόλογο όσο και στον επίλογο της μελέτης του (σ. 5 και 198 ἀντίστοιχα).

γασία αυτή πόσο απαραίτητη είναι η εξαντλητική διερεύνηση των πηγών ενός έργου (προτού μάλιστα επιχειρηθεί η έκδοση, η μετάφραση ή ο ερμηνευτικός υπομνηματισμός του), αλλά και ποιες προϋποθέσεις οφείλει να πληροί, ώστε να είναι επιτυχής και να συντελεί στην ορθή κατανόηση του κειμένου. Ο στόχος του συγγρ. επιτυγχάνεται πλήρως. Ωστόσο κατ' αρχάς γεννιέται το ερώτημα, αν η πρακτική του εντοπισμού των πάσης φύσεως πηγών και, κυρίως, οι επιπτώσεις που έχει η πλημμυρική εφαρμογή της δικαιολογούν τη συγγραφή ενός βιβλίου. Κλείνοντας το εμπεριστατωμένο αυτό βιβλίο, ο αναγνώστης έχει πειστεί πλήρως ότι η ποικιλία των «συμπτωμάτων» και οι μέχρι τώρα άγνωστες πτυχές του φαινομένου απαιτούσαν οπωσδήποτε διεξοδική πραγμάτευση.

Ο συγγρ. της μελέτης κινείται με θαυμαστή άνεση τόσο στην αρχαία ελληνική όσο και στη βυζαντινή γραμματεία, άνεση που φανερώνει άμεση γνώση και προσεκτική μελέτη των ίδιων των κειμένων³. Αυτό μάλιστα φαίνεται σαφέστερα στις περιπτώσεις όπου επιχειρεί με επιτυχία τον εντοπισμό της προέλευσης ενός χωρίου, του οποίου η πηγή δεν παρατίθεται αυτολεξεί.

Η «παθολογία» της μεθόδου ανίχνευσης αναμνήσεων, παραθεμάτων, αναφορών ή υπαινιγμών που παραπέμπουν σε χωρία παλαιότερων κειμένων ή σε κοινούς τόπους, μύθους, γνωμικά, παροιμίες και παροιμιακές εκφράσεις, αναλύεται σχολαστικά και με επαρκή τεκμηρίωση στα έξι κεφάλαια του βιβλίου που πραγματεύονται ισάριθμες όψεις του φαινομένου: Α'. Μη αντιληπτή η ύπαρξη ανάμνησης (σσ. 31-83), Β'. Μη ταύτιση της ανάμνησης (σσ. 84-107), Γ'. Εσφαλμένη ταύτιση της ανάμνησης (σσ. 108-46), Δ'. Ανακριβής αντίληψη του συνόλου της ανάμνησης (σσ. 147-73), Ε'. Εντοπισμός μόνο της έμμεσης πηγής (σσ. 174-82), Σ'. Ελλείψεις παρά την ταύτιση της ανάμνησης (σσ. 183-197). Στο εσωτερικό των έξι αυτών κεφαλαίων και με βάση λεπτότερες διακρίσεις ο συγγρ. προχωρεί στην επισήμανση των πολυποίκιλων προβλημάτων και στην κατάταξή τους σε επιμέρους κατηγορίες, για καθεμιά από τις οποίες προσκομίζει ένα ή περισσότερα ενδεικτικά παραδείγματα. Τα παραδείγματα τα αντλεί από εκδόσεις κειμένων, τα οποία εκτείνονται χρονολογικά από τον 1ο ως τον 15ο αιώνα και ανήκουν σε ποικίλα γραμματειακά είδη. Η συστηματική κωδικοποίηση σφαλμάτων και παραλείψεων καθώς και των επιπτώσεων που έχουν στην ορθή έκδοση και ερμηνεία ενός κειμένου δια φωτίζει πλήρως τις πτυχές του όλου προβλήματος, ενώ παράλληλα υποδεικνύει την ορθή αντιμετώπιση καθενός «συμπτώματος» χωριστά. Τη μελέτη ολοκληρώνουν δύο λεπτομερείς πίνακες (σσ. 199-227) που διευκολύνουν την ανεύρεση του πλήθους των χωρίων που συζητούνται ή μνημονεύονται, κάτι που ασφαλώς θα φανεί χρήσιμο και στους μελλοντικούς ερευνητές τόσο για την ασφαλή ταύτιση, όσο και για την παρακο-

3. Αρκεί να ρίξει κανείς μια ματιά στους δύο πίνακες στο τέλος του τόμου αλλά και στις παρακάτω υποσημειώσεις, όπου παρατίθεται πλήθος παραλλήλων από βυζαντινά κείμενα, στα οποία διαπιστώνεται επίσης ανάμνηση του υπό συζήτηση χωρίου: βλ. σελ. 38 (σημ. 1), 39 (3), 51 (4), 52 (1), 58 (1), 60 (1), 62 (2), 65 (2), 73 (2), 76 (4), 90 (2), 91 (1), 93 (2), 101 (1), 110-11 (2), 114 (1), 117 (3), 119 (2), 121 (2), 124 (1), 129 (1), 133 (1), 135 (1), 142 (1), 150-51 (1), 152 (3), 155 (2), 165 (4), 169 (1), 179 (1), 182 (1), 187 (1), 187-88 (4), 192-93 (4).

λούθηση της επιβίωσης και λειτουργίας των πολυάριθμων κοινών τόπων.

Αξίζει να τονιστεί ότι σε πολλά από τα παραδείγματα επισημαίνονται και επιλύονται για πρώτη φορά ζητήματα που αφορούν προβληματικά χωρία βυζαντινών συγγραφέων, ενώ δεν είναι σπάνιο το φαινόμενο να προτείνονται ή/και να εισάγονται στο κείμενο εύστοχες διορθώσεις που λόγω άγνοιας της φιλολογικής πηγής είχαν διαφύγει της προσοχής του εκδότη⁴. Αυτό δείχνει πόσο χρήσιμα είναι τα συμπεράσματα της μελέτης και από την άποψη της κριτικής των κειμένων.

Παρόλο που ο τόνος της μελέτης δεν είναι διδακτικός, η βασική χρησιμότητά της έγκειται στο γεγονός ότι προϊδεάζει τους μη έμπειρους εκδότες, μεταφραστές και σχολιαστές για τις παγίδες που υποκρύπτονται στη διαδικασία ανίχνευσης των πηγών ενός κειμένου, ενώ καθιστά προσεκτικούς τους εμπειρότερους. Άλλωστε αποτελεί κοινή διαπίστωση ότι στον apparatus fontium, από αμηχανία κάποτε, συσσωρεύεται πλήθος παραλλήλων ή οιονεί παραλλήλων που όχι μόνο δεν αποτελούν την άμεση, αλλά ούτε καν την έμμεση πηγή του κειμένου, αφού το μόνο κοινό σημείο τους με το υπό συζήτηση χωρίο είναι μία και μοναδική λέξη.

Σε γενικές γραμμές δεν μπορεί παρά να συμφωνήσει κανείς τόσο με την προσεκτικά σχεδιασμένη μέθοδο έκθεσης και πραγμάτευσης του πλούσιου και ποικίλου υλικού, όσο και με τις υποδείξεις και τα χρήσιμα συμπεράσματα του συγγραφέα. Αναρωτιέται μόνο κατά πόσο μερικές παρατηρήσεις του είναι δικαιολογημένες. Κάποιες επιφυλάξεις δημιουργούν, για παράδειγμα (σσ. 194-95), τα όσα σημειώνει σχετικά με την ελλιπή πληροφόρηση που παρέχει ο εκδότης για την πατρότητα ενός γνωμικού. Σύμφωνα με τις πηγές που διαθέτουμε, το γνωμικό προσγράφεται στον Δημόκριτο ή στον Αριστοτέλη, ενώ ο Ιωάννης Χορτασμένος το αποδίδει στον Σωκράτη. Ο εκδότης σημειώνοντας ορθά την πηγή υποδηλώνει την παραδρομή του βυζαντινού συγγραφέα. Ωστόσο, από τον συγγραφέα της παρούσας μελέτης η αναγραφή στο υπόμνημα κρίνεται, κάπως υπερβολικά, ως ανεπαρκής, γιατί δεν σχολιάζεται από τον εκδότη η ανακρίβεια, ούτε διατυπώνεται κάποια υπόθεση σχετικά με τη λανθασμένη απόδοση. Σε άλλο υποκεφάλαιο της μελέτης (σσ. 196-97) ο εκδότης ψέγεται γιατί επισημαίνει μεν, αλλά δεν αιτιολογεί την παραδρομή του Γεωργίου Τορνίκη σχετικά με την προέλευση ενός βιβλικού χωρίου. Η παραδρομή οφείλεται, όπως φαίνεται, σε ψυχολογικούς λόγους: ο βυζαντινός συγγραφέας συγχέει κατά πάσα πιθανότητα (χωρίς αυτό να είναι απόλυτα βέβαιο) δύο βιβλικά χωρία. Ωστόσο, γεννιέται το ερώτημα κατά πόσο είναι ρεαλιστικό να απαιτεί κανείς από τον εκδότη να ανακαλύψει και να αναφέρει στον apparatus fontium τους λόγους που προκάλεσαν στη μνήμη του βυζαντινού συγγραφέα αυτή τη σύγχυση.

Κάποιες επιμέρους παρατηρήσεις: 1) σ. 39 (σημ. 3): βλ. και Χορίκιο, *Ἐπιθαλ. εἰς*

4. Πρβ., για παράδειγμα, σσ. 34-41, 44-45, 48-49, 86-88, 90, 92, 105-107, 110, 114-115, 145 και σημ. 3, σ. 174 και σημ. 2, σ. 175, σημ. 1, 184-185 κ.ά.

Ζαχ. 9 (σ. 83, 17 Foerster-Richtsteig), Ἐπολ. Μίμ., Θεωρ. 4 (σ. 345,1 F.-R.). 2) σ. 52 (σημ. 1): βλ. νέα έκδοση των Προγυμνασμάτων του Νικηφόρου Βασιλάκη (A. Pignani, *Niceforo Basilace Progimnasmi e monodie*, Napoli 1983), σ. 142,28-30. 3) σ. 55 (12α): Την πηγή, τόσο την έμμεση (Ὁδύσ. ι 14) όσο και την άμεση (Ἰουλιαν. Λόγ. 8,244c) είχε ήδη επισημάνει ο W. Bühler, «Zu Manuel Straboromanos», *BZ* 62 (1969) 238. 4) σ. 57 (11δ): Πρβ. όμως και Κόιντο Σμυρναίο, *Τά μεθ' Ὁμηρον* 8, 331: Ἵς δ' ὄτε τις μύησι περι γλάγος έρχομένησι. 5) σ. 58 (13α): Πρβ. και την ενδιαφέρουσα παραλλαγή του ευριπίδειου στίχου (Ὀρέστ. 485) από τον Θεοφύλακτο Αχρίδος, Ἐπιστ. 34, 2-3 (σ. 243 Gautier): *έκβαρβαρῶσθαι λέγων αὐτὸς έν μέσοις Βουλγάροις*. 6) σ. 117 (σημ. 3): βλ. νέα έκδοση του Πτωχοπρόδρομου από τον H. Eideneier, *Ptochoprodromos* [Neograeca Medii Aevi, V], Köln 1991, σ. 99. 7) σ. 120 (4ε): για την έκφραση *ύπέρ χιόνα* βλ. Ὑάλμ. 50,9 και *Θρῆνοι* 4,7. 8) σ. 125 (σημ. 4): στη νέα έκδοση του R. Cantarella, *Poeti bizantini* II, a cura di F. Conca, Milano 1992, σ. 711, έχει προστεθεί η παραπομπή στο πινδαρικό απόσπ. 105 Maehler. 9) σ. 168 (9): Πρβ. επίσης Αίλ. *Ποικ. Ἰστ.* 13,29 και L. Sternbach, *Gnomologium Vaticanum...*, Berlin 1963, 375 (με τα σχετικά testimonia). 10) σσ. 14, 36 και σ. 133 (σημ. 1, στ. 5) και σ. 219β, 42: γρ. Duffy. Τα τυπογραφικά λάθη της καλαίσθητης αυτής έκδοσης, που επιμελήθηκε ο ίδιος ο συγγρ., είναι ελάχιστα: σ. 53 (σ. 1): γρ. 183,2, σ. 84,24: γρ. *πρόσωπο*, σ. 116,28: γρ. *επισημαίνουον*, σ. 126,7: να προστεθεί στην αρχή: *ότι*, σ. 196,28: γρ. *άνεσκαμμένη*.

Σε γενικές γραμμές η μελέτη, παρόλο που δεν καταλήγει στη διατύπωση γενικών μεθοδολογικών αρχών, προσφέρει με τις κωδικοποιημένες παρατηρήσεις της έναν πολύτιμο οδηγό για το τι πρέπει να αποφεύγεται κατά τη διαδικασία ανίχνευσης των αρχαιότερων πηγών ενός κειμένου, ενώ παράλληλα αποτελεί και μια σημαντική συμβολή στον τομέα της κριτικής των κειμένων.

Πανεπιστήμιο Κρήτης

ΓΙΑΝΝΗΣ ΒΑΣΣΗΣ

A. Σαββίδης - Α. Δεριζιώτης, *Ιστορία του Βυζαντίου, τόμ. Α' 284-717*, Αθήνα, εκδ. Πατάκη, 1996, σελ. 382.

Ο πρώτος τόμος μιας ακόμη βυζαντινής Ιστορίας, που εκδίδεται σε 2η έκδοση. Περιλαμβάνει την περίοδο από τον Διοκλητιανό (284) ως την άνοδο της δυναστείας των Ισαύρων στον αυτοκρατορικό θρόνο της Κωνσταντινούπολης (717). Όπως δηλώνουν οι συγγρ. στον πρόλόγό τους, το βιβλίο ξεκίνησε πριν από μερικά χρόνια ως μια προσπάθεια να γραφεί ένα σχολικό εγχειρίδιο βυζαντινής Ιστορίας. Όταν το σχέδιο αυτό ματαιώθηκε, παρουσιάστηκε η μορφή που έχουμε σήμερα: Ιστορία τεσεεράμισι περίπου αιώνων, στην οποία εξετάζονται πολλά γεγονότα, πολλά πρόσωπα, ποικίλοι διοικητικοί θεσμοί και διάφορες κοινωνικές καταστάσεις. Περιλαμβάνεται επίσης ιστορία της τέχνης για την ίδια περίοδο (αρχιτεκτονικής, γλυπτικής, ζωγραφικής), καθώς και παρουσίαση των σημαντικότερων παλαιοχριστιανικών και πρωτοβυζαντινών μνημείων. Υπάρχουν ακόμη παραρτήματα για το Ισλάμ, την Ὑπατία την Αλεξανδρινή και τον Άβραμο,

χριστιανό ηγεμόνα της Υεμένης του 6ου αιώνα. Με τη σημερινή του λοιπόν μορφή το βιβλίο είναι πολύ πλουσιότερο από ένα σύντομο σχολικό εγχειρίδιο και μπορεί να απευθυνθεί στο ευρύτερο κοινό καθώς και σε σπουδαστές πανεπιστημιακών και κυρίως παιδαγωγικών τμημάτων, όπως και οι ίδιοι οι συγγρ. προτείνουν στον πρόλόγό τους. Από τον αρχικό του βέβαια σχεδιασμό ο τόμος διατήρησε τη συνήθεια να παραθέτονται στο τέλος κάθε κεφαλαίου μεταγλωττισμένα ή μεταφρασμένα αποσπάσματα από βυζαντινές πηγές ή σύγχρονα βοηθήματα, τα οποία επικουρούν στην κατανόηση και διευκρίνιση όλων όσων αναφέρονται στο κύριο σώμα της Ιστορίας. Το βιβλίο περιλαμβάνει επίσης αρκετές ασπρόμαυρες και έγχρωμες φωτογραφίες και δέκα χάρτες, οι οποίοι πάντως δεν είναι πρωτότυποι αλλά είναι παρμένιοι από αντίστοιχα λήμματα της Εγκυκλοπαίδειας *Υδρία*. Οπωσδήποτε όμως η μεγαλύτερη προσφορά του βιβλίου είναι η πλούσια βιβλιογραφία, η οποία καταλαμβάνει τις τελευταίες 90 σελίδες του τόμου.

Φυσικό είναι η προσφορά ενός τόσο πλούσιου υλικού να προκαλεί και κάποιες αντιδράσεις. Πρώτα πρώτα δημιουργούν ερωτηματικά τα χρονικά όρια του τόμου. Γιατί η «Ιστορία του Βυζαντίου» να αρχίζει το 284 μ.Χ., όταν ακόμη δύο από τα βασικά χαρακτηριστικά του Βυζαντινού Κράτους δεν υπήρχαν, όταν δηλαδή ο χριστιανισμός ήταν ακόμη μια καταδικωόμενη θρησκεία και η Κωνσταντινούπολη, το αρχαίο Βυζάντιο, δεν ήταν ακόμη η πρωτεύουσα της Αυτοκρατορίας; Τα ίδια σχεδόν ερωτηματικά προκαλεί και το 717 ως τελικό χρονολογικό όριο του τόμου. Στις αρχές του 8ου μ.Χ. αιώνα όλα σχεδόν τα χαρακτηριστικά που σηματοδοτούν το πέρασμα από την Πρώιμη στη Μέση Βυζαντινή περίοδο έχουν λάβει την οριστική τους μορφή και έχει παγιωθεί η στρατιωτική, πολιτική και κοινωνική δομή της χριστιανικής Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, που είναι εντελώς διαφορετική από τη δομή του Ύστερου Ρωμαϊκού Κράτους. Η επιστροφή σε παλαιότερες, ξεπερασμένες σήμερα, απόψεις δεν προάγει πάντα τον διάλογο.

Πρόβλημα δημιουργεί επίσης η συντομία με την οποία αναφέρονται κάποιες διαδικασίες αλλαγών διοικητικής ή οικονομικής φύσεως, όπως ο θεσμός των θεμάτων (σσ. 169-170) ή η αλληλέγγυος φορολογική ευθύνη (σ. 172)· είναι πολύ πιθανόν, όμως, ο συγγρ. του σχετικού κεφαλαίου να επανέλθει στα θέματα αυτά στον επόμενο τόμο της Ιστορίας του.

Αρκετές είναι και οι αβλεψίες που παρατηρούνται στην έκδοση του τόμου. Ακόμη και αν περιοριστούμε στις πρώτες σελίδες, διαβάζουμε, π.χ., *διελεύκανση* αντί για *διαλεύκανση* (σ. 12), *πολυγλωσία* αντί για *πολυγλωσσία* (σ. 19) κ.α. Στις παραδρομές πρέπει να αποδοθεί και ο χαρακτηρισμός της κατώτατης βυζαντινής εκπαίδευσης ως «εγκύκλια γράμματα» (σ. 21). Είναι γνωστό ότι στο Βυζάντιο «εγκύκλια παιδεία» ήταν η Μέση εκπαίδευση και όχι η κατώτερη (βλ. Ι. Τζέτζης, *Χιλιάδες τοζ'*, έκδ. P. A. Leone, Napoli 1968, και H. Hunger, *Βυζαντινή Λογοτεχνία. Η λόγια κοσμική λογοτεχνία των Βυζαντινών*, τ. Β', Αθήνα 1992, σ. 377).

Η *Ιστορία του Βυζαντίου* δεν έχει λεπτομερειακές παραπομπές στις πηγές.

Συνοδεύεται όμως, όπως ήδη έχει αναφερθεί, από πλούσια βιβλιογραφία, χωρισμένη σε πηγές (ελληνικές, λατινικές, ανατολικές) και βοηθήματα (ελληνόγλωσσα και ξενόγλωσσα). Η βιβλιογραφία αυτή μπορεί να βοηθήσει όποιον ενδιαφέρεται να μελετήσει βαθύτερα κάποιο ζήτημα της βυζαντινής Ιστορίας των τεσσάρων πρώτων αιώνων. Αυτή παραμένει και η μεγαλύτερη προσφορά του βιβλίου.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

B. NEPANTZH-BAPMAZH

Nicolaos Nicoloudis, Laonikos Chalkokondyles. A Translation and Commentary of the «Demonstrations of Histories» (Books I-III), [Historical Monographs, 16], Athens, Publications St. D. Basilopoulos, 1996, σελ. 391.

Μεταξύ τῶν λεγομένων «ιστορικῶν τῆς Ἀλώσεως» ὁ Ἀθηναῖος Λαόνικος Χαλκοκονδύλης καταλαμβάνει ἀσφαλῶς μία ἐντελῶς ξεχωριστὴ θέση. Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι ἡ θέση αὐτὴ ὀφείλεται στὸ ὅτι οἱ Ἀποδείξεις ἱστοριῶν, ὅπως ἀποκάλεσε τὴν ἱστορικὴ του σύνθεση, ποὺ καλύπτει τὸ χρονικὸ διάστημα μεταξύ τῶν ἐτῶν 1298-1463, παρουσιάζουν ἰδιαιτερότητες ἀσυνήθεις γιὰ βυζαντινὸ ἱστορικό, οἱ ὁποῖες ἐστιάζονται σὲ δύο ἐκ διαμέτρου διαφορετικὲς περιοχές, τὴν ἱστορικὴ γεωγραφία καὶ τὴν πολιτικὴ καὶ ἰδεολογικὴ σκέψη. Οἱ πολυάριθμες καὶ σαφῶς ἐνδιαφέρουσες παρεχβάσεις μὲ περιγραφὲς εὐρωπαϊκῶν πόλεων, ὅπως τὸ Λονδῖνο, ἡ Γένουα, ἡ Βιέννη ἢ ἡ Πράγα, καθὼς καὶ οἱ ἀναφορὲς σὲ πολλοὺς εὐρωπαϊκοὺς καὶ ἀσιατικοὺς λαοὺς (Δάκες, Τάταρους, Βενετούς, Γάλλους, Λιθουανούς, Σαρμάτες, Πέρσες κ.ἄ.) μαρτυροῦν γιὰ τὸ πολυποίικλο τῶν πηγῶν του καὶ μεταθέτουν τὸν ἄξονα τῆς ἀφήγησής του ἀπὸ τὴ βυζαντινὴ στὴν παγκόσμια ἱστορία. Ἐπιπλέον, ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖον ἔχει ἱεραρχήσει καὶ κατατάξει στὴ σκέψη του τοὺς Ἕλληνας, τοὺς Ρωμαίους καὶ κυρίως τοὺς Τούρκους, προδίδει τὴ βαθιὰ οὐμανιστικὴ του παιδεία, εὐνόητη γιὰ μαθητὴ τοῦ Πλήθωνα, ποὺ τὸν βοήθησε νὰ δεῖ ἀπὸ νέα ὀπτικὴ γωνία, χωρὶς ἔθνικες προκαταλήψεις, τὶς ἐξελίξεις τοῦ καιροῦ του. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι ἡ ἄνοδος τῶν Τούρκων τὸν προβλημάτισε τόσο ὥστε νὰ τοὺς παρακολουθήσει ἐκ τοῦ σύγγεγυς καὶ νὰ τοὺς τοποθετήσῃ στὸ ἐπίκεντρο τοῦ ἱστορικοῦ του ἐνδιαφέροντος. Ἐχει, τέλος, μεγάλη σημασία ὅτι ὁ Χαλκοκονδύλης, ὅπως ἔχει ἤδη ἐπισημάνει ἡ ἐπιστημονικὴ ἔρευνα (Krumbacher, Τωμαδάκης, Ζακυθηνός, Βακαλόπουλος), πιστεύει στὴ μέλλουσα ἀναγέννηση τοῦ Ἑλληνισμοῦ, παρ' ὅλη τὴν τουρκικὴ κατάρκτηση ποὺ εἶχε μόλις ἀρχίσει, συνδέοντας τὴν ἀναγέννηση αὐτὴ μὲ φαινόμενα σαφῶς πολιτισμικά, ὅπως τὴ διάδοση τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας καὶ παιδείας, ἢ ὁποῖα ἄλλωστε ἔκανε τότε τὰ πρῶτα βήματά της στὴ Δύση.

Μὲ τὴν ἐξαίρεση ὀρισμένων ἄρθρων τοῦ H. Ditten, ποὺ χρονολογοῦνται στὴ δεκαετία τοῦ '60, ἐνδεχομένως τοῦ βιβλίου τοῦ A. Wifstrand, *Laonikos*

Chalkokondyles, der letzte Athener, Lund 1972, καθώς και ολιγάριθμων έντελῶς πρόσφατων συμβολῶν, γιὰ τὶς ὁποῖες θὰ γίνεῖ λόγος στὴ συνέχεια, κανεῖς νομίζω μελετητῆς δὲν θὰ ἰσχυρίζοταν ὅτι ἡ ἔρευνα γιὰ τὸν Χαλκοκονδύλη ἔχει σὲ σημαντικὸ βαθμὸ προωθηθεῖ. Βέβαια, ἡ κριτικὴ ἔκδοση πού διαθέτουμε (Ε. Darkó, τ. I-II, Βουδαπέστη 1922-1927), εἶναι σαφῶς καλύτερη ἀπὸ τὴν ἀντίστοιχη τῆς Βόννης πού εἶχε τὴ φροντίδα τοῦ Imm. Bekker (1843), ἀλλὰ δὲν θὰ πρέπει νὰ λησμονεῖται ὅτι τὸ κείμενο τοῦ Ἀθηναίου ἱστορικοῦ ἔχει παραδοθεῖ σὲ μᾶλλον κακὴ κατάσταση καί, ἐπιπλέον, ὅτι ἡ ἔκδοση Darkó εἶναι ἀπὸ καιρὸ δυσεύρετη· ἐπομένως, μιὰ νέα κριτικὴ ἔκδοση τοῦ Χαλκοκονδύλη ἀποτελεῖ desideratum τῆς σύγχρονης ἔρευνας¹.

Ἡ σχολιασμένη μετάφραση τῶν τριῶν πρώτων βιβλίων τῆς ἱστορικῆς σύνθεσης τοῦ Χαλκοκονδύλη, ἔργο τοῦ συγγρ., ὁ ὁποῖος εἶναι ἤδη γνωστὸς ἀπὸ ἀρκετὲς δημοσιεύσεις γιὰ τὸν ἱστορικό², ἀποτελεῖ καταρχὴν εὐπρόσδεκτη προσθήκη στὴ βιβλιογραφία. Τὸ κρινόμενο ἐδῶ ἔργο περιέχει πρόλογο τῆς Ἰουλίας Χρυσοστομίδου (σσ. 9-10), στὴ συνέχεια εὐχαριστίες καὶ πίνακα βραχυγραφῶν (σσ. 11-36)³, γιὰ ν' ἀκολουθήσει μιὰ μᾶλλον ἐκτενὴς εἰσαγωγὴ (σσ. 37-86), στὴν ὁποία ὁ συγγρ. ἀσχολεῖται σχεδὸν ἀποκλειστικὰ μὲ τὴ βιογραφία καὶ τὴν προσωπικότητα τοῦ Χαλκοκονδύλη καὶ λιγότερο μὲ αὐτὲς καθαυτὲς τὶς Ἀποδείξεις ἱστοριῶν καὶ τὰ προβλήματα πού προκύπτουν ἀπὸ τὴ μελέτη τους. Ἡ φωτοαναστατικὴ ἀνατύπωση τοῦ κειμένου σύμφωνα μὲ τὴν ἔκδοση Darkó, τὸ ὁποῖο συνοδεύεται στὶς ἀντικριστὲς σελίδες ἀπὸ ἀγγλικὴ μετάφραση, καταλαμβάνει τὶς σσ. 88-352⁴. Ἔπονται νεοελληνικὴ περίληψη (σσ. 353-362), δύο χάρτες (Ρωσία καὶ Μαύρη Θάλασσα σύμφωνα μὲ τὸν Χαλκοκονδύλη), πού προέρχονται ἀπὸ τὶς ἔρευνες τοῦ Ditten (σσ. 363-365), καὶ τὸ εὐρετήριο κύριων ὀνομάτων (σσ. 367-388). Ἀπουσιάζει πίνακας ἐλληνικῶν ὄρων καὶ λέξεων.

Ὅπως σημειώνει ὁ ἴδιος ὁ συγγρ. (σ. 11), τὸ βιβλίον του γιὰ τὸν Χαλκο-

1. Πρὸς τὴν κατεύθυνση αὐτὴ ἐργάζεται ἀπὸ καιρὸ μὲ προσεκτικὰ βήματα ὁ H. Wurm. Βλ. σχετικὰ: «Bemerkungen zu Laonikos Chalkokondyles», *JÖB* 42 (1992) 213-219 (σὲ συνεργασία μὲ τὸν E. Gamillscheg): «Der Codex Monacensis gr. 307a. Ein Beitrag zur Überlieferungsgeschichte des Laonikos Chalkokondyles», *JÖB* 44 (1994) 455-462· καὶ τέλος «Die handschriftliche Überlieferung der Ἀποδείξεις ἱστοριῶν des Laonikos Chalkokondyles», *JÖB* 45 (1995) 223-232.

2. Σημειῶνω δύο ἀπὸ αὐτές: «Ἑρμηνευτικὰ προβλήματα ἐνὸς ἱστορικοῦ γεγονότος: Ἡ κατάληψη τῆς Καλλιπόλης καὶ ὁ Λαόνικος Χαλκοκονδύλης», *Τὰ Ἱστορικά* 16 (1992) 41-48, καὶ «Ἐνα πορτραῖτο τοῦ ἱστορικοῦ Λαόνικου Χαλκοκονδύλη», *Ἴστωρ* 5 (1993) 63-73. Θὰ ἤθελα τέλος νὰ ἐπισημάνω ἕνα καινούργιο βιβλίον τοῦ N. Νικολοῦδη γιὰ τὸν Χαλκοκονδύλη, πού μὲν ἔχει εἶδε τὸ φῶς τῆς δημοσιότητας: *Λαόνικος Χαλκοκονδύλη, Ἱστορικοῦ τῆς Αἰώσεως, Βυζαντίου Ἀλωσις. Ἀποδείξεις ἱστοριῶν, Ἀπόδειξις ἱστοριῶν Η' (380B [201P] - 403B [214P])*, Πρόλογος, εἰσαγωγικὰ μελετήματα γιὰ τὸν Λ. Χαλκοκονδύλη, ἀπόδοση κειμένου, πρόσθετα ἱστορικὰ στοιχεῖα — [Μελέτες γιὰ τὴ Βυζαντινὴ καὶ Μεταβυζαντινὴ Ἑλληνικὴ Ἱστορία, 7], Ἀθήνα 1997. Χρήσιμη εἶναι καὶ ἡ ἀκόλουθη δημοσίευση βιβλιογραφικοῦ χαρακτήρα: «Ὁ λησμονημένος Ἑλληνιασμὸς τῆς Βορείου Θράκης / Ἀνατολικῆς Ρωμυλίας, Βιβλιογραφικὴ ἐπισκόπηση», *Βυζαντινὰ Μελέτα* 6 (1995) 283-370. Βλ. ἀκόμη καὶ Α. Θ. Νεζερίτη - Ν. Νικολοῦδη, *Ὁ οἶνος ἐν Βυζαντίῳ. Ἱστορικὴ ἀνάδρομή*, Ἀθήνα 1995.

3. Ἀρκετὰ τυπογραφικὰ λάθη ἔχουν δυστυχῶς παρεμφύσει ἐδῶ: Ephessus, Gregoire, hochspraechliche, Literatur, Lemerl, παλιῶν κ.ἄ.

4. Τὰ συνοδευτικὰ σχόλια βρίσκονται στὸ τέλος κάθε βιβλίου.

κονδύλη είναι καρπός έρευνας μεταξύ τών έτων 1984-1992. Αυτό γίνεται σαφές και από τή βιβλιογραφία πού χρησιμοποιείται, ή οποία δέν περιλαμβάνει παρά έλάχιστα μελετήματα πού έχουν δημοσιευτεί μετά τό 1992: στήν περίπτωση αυτή μάλιστα, πρόκειται αποκλειστικά για άρθρα του ίδιου του συγγρ., όπως τó άρθρο πού δημοσιεύτηκε στό περ. *Ίστωρ* (βλ. σημ. 2) ή ακόμη μία άλλη συμβολή του σχετικά μέ τίς απόψεις του Χαλκοκονδύλη για τήν Πελοπόννησο κατά τόν 14ο αιώνα, ή οποία φιλοξενείται στό περ. *Βυζαντιναί Μελέται* 5 (1993) 361-375. Τό ότι δέν υπάρχει ή βιβλιογραφική αυτή ενημέρωση, είναι άσφαλώς έλλειψη του βιβλίου, τό όποιο, ύπενθυμίζω, κυκλοφόρησε τό 1996. Η έλλειψη αυτή είναι όρατή και σέ θέματα πού σχετίζονται στενά μέ τόν ίδιο τόν Χαλκοκονδύλη. Για παράδειγμα, οί Wurm και Gamillscheg στό άρθρο τους πού ήδη μνημονεύθηκε και τό όποιο έχει δει τό φώς τής δημοσιότητας τό 1992 (σημ. 1), ύποστήριξαν μέ βάσιμα επιχειρήματα ότι, σέ αντίθεση μέ τήν παραδοσιακή άποψη πού θέλει τόν ιστορικό μας νά ζει ως τήν τελευταία δεκαετία του 15ου αιώνα⁵, *terminus post quem* για τόν θάνατο του Χαλκοκονδύλη είναι τό έτος 1470⁶.

Η άπουσία από τή βιβλιογραφία του *Oxford Dictionary of Byzantium*, Oxford University Press 1991, όπως και του σημαντικού από πολλές πλευρές έργου του Κ. Σπ. Σταίκου, *Χάρτα τής έλληνικής Τυπογραφίας*, Αθήνα 1989, καταλογίζεται επίσης στα άρνητικά του βιβλίου. Πολλά από τά λήμματα του λεξικού τής Όξφόρδης θά μπορούσαν νά ύποβοηθήσουν τόν συγγρ. στόν σχολιασμό του κειμένου⁷, ένω τό βιβλίο του Σταίκου θά του προσέφερε πλούσιο βιογραφικό και βιβλιογραφικό ύλικό για τόν Δημήτριο Χαλκοκονδύλη καθώς και για τόν Λαόνικο, πρωτοθύτη Χανίων, τόν όποϊον ό Σταίκος δέν ταυτίζει, σέ αντίθεση μέ τόν συγγρ., μέ τόν Αθηναίο ιστορικό⁸.

5. Πρόκειται για άποψη πού αποδέχεται και ό συγγρ., *Laonikos Chalkokondyles*, 57.

6. Όπως είναι πλέον εύνητο, κανένα από τά άρθρα του Wurm πού σημειώθηκαν προηγουμένως (σημ. 1) δέν λαμβάνεται υπόψη από τόν συγγρ., ό όποιος έτσι παραπέμπει στόν Καμπούρογλου για τήν αξιολόγηση τών χειρογράφων του Χαλκοκονδύλη (*Laonicus Chalcocondyles*, 65, σημ. 95). Αντίθετα, δέν είναι εύνητο γιατί άπουσιάζει από τή βιβλιογραφία τό βιβλίο του Wifstrand, πού ήδη αναφέραμε, καθώς και τό ιδιαίτερα αξιόλογο άρθρο του Sp. Vryonis, «Laonicus Chalcocondyles and the Ottoman Budget», *International Journal of Middle East Studies* 7 (1976) 423-432. "Ας σημειωθεί ότι τόσο ή μονογραφία του Wifstrand όσο και τό άρθρο του Vryonis παρατίθενται στή βιβλιογραφία του έγχειριδίου του H. Hunger, *Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner*, τ. I, Μόναχο 1978, 490, πού χρησιμοποιεί ό συγγρ. Τέλος, μία και ό λόγος για βιβλιογραφία, ό συγγρ. κακώς χρησιμοποιεί τήν παλαιά έκδοση (του 1928-29) του έγχειριδίου βυζαντινής Ιστορίας του A. Vasiliev, τή στιγμή πού υπάρχει ή νεότερη του 1952. Τό ίδιο ισχύει και για τό κλασικό έργο του Δ. Ζακυθηνού, *Le Despotat grec de Morée*, για τό όποιο ό συγγρ. άγνοεί, κατά τά φαινόμενα, ότι ύπάρχει ή αναθεωρημένη, μέ τή φροντίδα τής Χρύσας Μαλτέζου, έκδοση του 1975.

7. Ένα ένδεικτικό παράδειγμα: στό λήμμα για τόν Χαλκοκονδύλη του λεξικού αυτού, πού έχει γραφτεί από τήν A(lice)-M(ary) T(albot), ύπάρχει παραπομπή στους Wifstrand και Vryonis.

8. Από τήν άλλη πλευρά, θά ήθελα νά επισημάνω ότι ό συγγρ. έχει περιλάβει τόσο στό άρθρο του στό περ. *Ίστωρ* (βλ. σημ. 2) όσο και σέ ένα άλλο κείμενο του μέ τίτλο «Η ζωή του ιστορικού Λαόνικου Χαλκοκονδύλη υπό τό πρίσμα νεωτέρων έρευνών», *Τετράμηνα*, τχ. 49 (1992) 3386-3394, έκτενη άποσπάσματα (συνήθως κατά λέξη άλλα και σέ περίληψη) από τό κρινόμενο έδω βιβλίο. "Ότι

Ἡ φωτοαναστατική ἀνατύπωση τῆς ἐκδόσης Darkό μαζί μὲ τὴν ἀγγλικὴ μετάφραση ἀποτελοῦν, ὅπως εἶπαμε, τὸν βασικὸ κορμὸ τοῦ ἔργου τοῦ κ. Νικολοῦδη. Ὅσο καὶ ἂν ἡ ἀνατύπωση εἶναι ἰδιαίτερα χρήσιμη, καθὼς παρέχεται στοὺς μελετητὲς τὸ κείμενο τοῦ ἱστορικοῦ, ἐπιβάλλεται νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἡ ποιότητα τῆς ἀνατύπωσης εἶναι χαμηλή, μὲ ἀποτέλεσμα ἡ ἀνάγνωση τοῦ ἔργου νὰ γίνεταί συχνά προβληματικὴ (βλ. σσ. 88, 110, 126, 144, 188, 190, 194 κ.ἄ.). Εἶναι ἀσφαλῶς κρίμα ὅτι δὲν στοιχειοθετήθηκε ἐξ ὑπαρχῆς τὸ κείμενο, πρακτικὴ τὴν ὁποῖαν ἀκολουθοῦν, γιὰ παράδειγμα, οἱ ἐκδόσεις Κανάκη στὴ δική τους σειρά μεταφράσεων βυζαντινῶν κειμένων, ὥστε νὰ μὴν προκύπτουν παρεμφερῆ προβλήματα.

Ἡ μετάφραση τοῦ ἔργου τοῦ Χαλκοκονδύλη, ἔστω καὶ μερική, εἶναι ἀσφαλῶς εὐπρόσδεκτη, ὅπως κάθε μετάφραση. Ἡ μεταφραστικὴ δοκιμὴ, τὴν ὁποῖαν ἐπιχείρησε ὁ συγγρ., ρεῖ, ἂν καὶ διαβάζοντάς την ἀποκομίζει κανεὶς ἀμέσως τὴν ἐντύπωση ὅτι τὸ περίτεχνο καὶ ὑψηλὸ ὕφος τοῦ Ἀθηναίου ἱστορικοῦ δὲν ἀπασχόλησε τὸν μεταφραστή, γιὰ τὸν ὁποῖον βαρύνουσα θέση ἔχει τὸ νόημα καὶ ὄχι ἡ ἐπίμονη ἐπεξεργασία τοῦ λογοτεχνικοῦ ὕφους. Ἐνα ἐνδεικτικὸ παράδειγμα: Ἐμμανουῆλος μὲν ἀπεκρίνατο, ὡς πείθεσθαί τε ἔτοιμος εἶη καὶ βασιλεῖ μὴ θαρρῶν οὐκέτι βιωτὸν τὸν βίον αὐτῷ ἡγήσατο, ἀλλ' ὡς ἐν βραχεὶ παρεσόμενον ἑαυτὸν ὑποδέχοιτο τῷ βασιλεῖ, ἧ ἂν παραγγέλλοι. Καὶ ἡ ἀγγλικὴ μετάφραση: Manuel replied that he was ready to obey the King. He would not consider himself worthy to live if he did not trust the King and he promised to go to him shortly as ordered (σσ. 208-209).

Τὰ σχόλια μὲ τὰ ὁποῖα συνοδεύει ὁ συγγρ. τὴ μετάφραση τοῦ Χαλκοκονδύλη εἶναι ἀσφαλῶς ἐκτενὴ καὶ πληροῦν, σὲ γενικὲς γραμμές, τὶς ἀναζητήσεις τοῦ ἐρευνητῆ. Ἐπισημαίνω ὅμως καὶ πάλι στὸ σημεῖο αὐτὸ ὅτι ὁ σχολιασμὸς ἔχει σαφὴ ἱστορικὴ ἐστίαση. Ὁ φιλέρενος ἀναγνώστης ἀσφαλῶς θὰ ἀπογοητευτεῖ, ἂν οἱ φιλολογικὲς του ἀναζητήσεις δὲν ἐξαντλοῦνται μόνον σὲ πηγολογικὲς ἀναφορὲς (ὅπως συμβαίνει, λ.χ., στὴ σ. 258 τοῦ βιβλίου μὲ τὴν παραπομπὴ στὸν Ἡρόδοτο), καὶ προχωροῦν σὲ λογοτεχνικὲς διερευνήσεις ἀνάλογες μὲ ἐκεῖνες τοῦ Α. Kazhdan, «L'histoire de Cantacuzène en tant qu'œuvre littéraire», *Byzantion* 50 (1980) 279-335, παλαιότερα, ἢ, ἐντελῶς πρόσφατα, τῆς Ruth Macrides, «The Historian in the History», στὸν τόμο C. N. Constantinides, N. M. Panagiotakes, Elizabeth Jeffreys καὶ A. D. Angelou (ἐπιμ.), *Φιλέλλην. Studies in Honour of Robert Browning*, Βενετία 1996, 205-224. Ἴσως ὁ συγγρ. θὰ ἔπρεπε νὰ εἶχε συμβουλευτεῖ τὴν ἐργασία τοῦ J. N. Ljubarskij γιὰ τὸν Συνεχιστὴ τοῦ Θεοφάνη, *Prodolzhatel' Feofana. Zhizneopisanija vizantijskikh tsarej*, Ἀγία Πετρούπολη 1992, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ ἀσφαλῶς ὑπόδειγμα σχολιασμένης μετάφρασης βυζαντινοῦ ἱστοριογραφικοῦ κειμένου μὲ σαφεῖς λογο-

ὁ συγγρ. αὐτοεπαναλαμβάνεται, ἀκόμη καὶ σὲ μικρὲς λεπτομέρειες, δὲν χωρεῖ ἀμφιβολία: χαρακτηριστικὰ σημειῶνω ὅτι στὴ μικρὴ μελέτη του μὲ τίτλο «Λαόνικος Χαλκοκονδύλης, ἑνας Ἀθηναῖος ἱστορικός», *Ἀθηναϊκά*, τχ. 92 (1992) 17-22 παραθέτει δύο πορτραῖτα, τοῦ καρδινάλιου Βησσαρίωνα καὶ τοῦ Χαλκοκονδύλη. Τὰ ἴδια ἀκριβῶς πορτραῖτα κοσμοῦν καὶ τὸ ἄρθρο του στὸ περ. *Τετράμηνα* τοῦ μόλις σημειώσαμε.

τεχνικές αναζητήσεις⁹.

Θά ἔλεγα, συμπερασματικά, ὅτι τὸ βιβλίον τοῦ Ν. Νικολοῦδη γιὰ τὸν Χαλκοκονδύλη καλύπτει ἓνα κενό. Ἡ προσφορὰ ὅμως αὐτὴ θὰ ἦταν σαφῶς μεγαλύτερη, ἂν ἡ συνολικὴ παρουσίαση τοῦ βιβλίου εἶχε ἀντιμετωπιστεῖ μὲ περισσότερη φροντίδα ἀλλὰ καὶ σύγχρονη προοπτικὴ.

Πανεπιστήμιο Κρήτης

Α. ΜΑΡΚΟΠΟΥΛΟΣ

Βασίλης Ἀτσαλός, Ἡ ονομασία τῆς Ἱερᾶς Μονῆς τῆς Παναγίας τῆς Ἀχειροποιήτου τοῦ Παγγαίου, τῆς επονομαζομένης τῆς Κοσινίτσης ἢ Εικοσιφοινίσσης [Σειρὰ Δημοσιευμάτων, αρ. 2], Δράμα, Δημοτικὴ Ἐπιχείρηση Κοινωνικῆς, Πολιτιστικῆς καὶ Τουριστικῆς Ανάπτυξης, Ἱστορικὸ Ἀρχεῖο, 1996, σελ. 186.

Τὸ Μοναστήρι τῆς Παναγίας τῆς Ἀχειροποιήτου τοῦ Παγγαίου, ὅπως καὶ τὸ Μοναστήρι τοῦ Τιμίου Προδρόμου Σερρών, βρίσκονται στὶς μέρες μας στὸ ἐπίκεντρο ἐυρύτερου ἐπιστημονικοῦ ἐνδιαφέροντος πολλῶν δικῶν μας καὶ ξένων ἐπιστημόνων, ἀφοῦ ἄρχισε πια νὰ εἶναι δυνατὴ ἡ πρόσβαση στα χειρόγραφα τῶν δύο αὐτῶν μοναστηριῶν. Ἐδῶ καὶ λίγα χρόνια γνωρίζουμε καὶ ἀπὸ τοὺς ἴδιους τοὺς Βουλγάρους ὅτι ἓνα πολὺ μεγάλο μέρος τῶν χφφ τῆς Εικοσιφοίνισσας, ὅπως καὶ ἓνα μέρος τῶν χφφ τῆς Μονῆς Τιμίου Προδρόμου Σερρών, φυλάσσονται στὴ Σόφια, στὸ Κέντρο Σλαβο-Βυζαντινῶν Σπουδῶν Ivan Duǰev, ποὺ υπάγεται στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Σόφιας, καὶ θέλουμε νὰ πιστεύουμε ὅτι σύντομα θὰ διευθετηθεῖ τὸ θέμα τῆς ἐπιστροφῆς αὐτῶν τῶν χειρογράφων, ὡς ἐνδειξη καλῆς θέλησης γιὰ τὴν ἄρση μίας παρεξήγησης ἐνὸς ἄλλου παρελθόντος καὶ ἐπιβεβαίωση τῆς ἐμφάνισης νέου ἐποικοδομητικοῦ πνεύματος στὶς σχέσεις δυο γειτονικῶν λαῶν, ποὺ μποροῦν νὰ συνεργαστοῦν φιλικὰ καὶ με ἀμοιβαία κατανόηση.

Ἡ διάθεση, πάντως, τῶν χειρογράφων αὐτῶν στὴν ἐρευνα καθὼς καὶ ἡ περιγραφή καὶ ἀξιολόγηση καὶ ἄλλων στοιχείων γιὰ τὰ πνευματικὰ αὐτὰ ἰδρύματα εἶναι βέβαιο ὅτι θὰ διαφωτίσουν πολὺπλευρα ὄχι μόνον τὴν πολυκύμαντη ἱστορία καὶ τὴ μεγάλη σημασία τῶν μοναστηριῶν αὐτῶν γιὰ τὴ Μακεδονία μέχρι τὸν αἰῶνα μας, ἀλλὰ καὶ θὰ πλουτίσουν τὴν ἱστορικὴ καὶ φιλολογικὴ ἐρευνα σὲ τομεῖς ὅπως ἡ ἐκκλησιαστικὴ γραμματολογία, ἡ βυζαντινὴ καὶ μεταβυζαντινὴ φιλολογικὴ παραγωγή, τὸ βυζαντινὸ καὶ μεταβυζαντινὸ δίκαιο κ.ά.

Ἡ συμβολὴ τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης στὴν ἐπιστημονικὴ ἀξιοποίηση τοῦ ἀνεκτίμητου αὐτοῦ θησαυροῦ τῆς ἐκκλησιαστικῆς, πολι-

9. Γιὰ τὸν προβληματισμὸ ποὺ ἔχει ἀναπτυχθεῖ τὰ τελευταῖα χρόνια σχετικὰ μὲ τὸ θέμα βλ. J. N. Ljubarskij, «Neue Tendenzen in der Erforschung der byzantinischen Historiographie», *Klio* 69 (1987) 560-566, καὶ «New Trends in the Study of Byzantine Historiography», *DOP* 47 (1993) 131-138. Καὶ τὰ δύο αὐτὰ ἄρθρα θὰ ἦσαν χρήσιμα στὸν συγγραφέα.

τισμικής και εθνικής αυτής κληρονομιάς μας είναι ιδιαίτερος σημαντική. Και η σημασία της συμβολής αυτής αποτιμάται κυρίως από τις μελέτες εκλεκτών μελών της πανεπιστημιακής μας κοινότητας και καταξιωμένων στη διεθνή επιστημονική κοινότητα πανεπιστημιακών δασκάλων.

Πριν από έξι περίπου χρόνια, το 1990, στη Σειρά Δημοσιευμάτων του Ιστορικού Αρχείου του Δήμου Δράμας, είχε δει το φως της δημοσιότητας το πρώτο βιβλίο του συγγρ. για το μοναστήρι της Θεοτόκου της Αχειροποιήτου του Παγγαίου. Τότε ο συγγρ. είχε ασχοληθεί με τα χειρόγραφα του μοναστηριού: *Τα χειρόγραφα της Ιεράς Μονής της Κοσινίτσας (ή Εικοσιφοίνισσας) του Παγγαίου*. Στην αρχή του βιβλίου εκείνου ο συγγρ. είχε επισημάνει πως «καίρια προβλήματα που αφορούν τη Μονή ... μένουν ακόμη ανοιχτά και όχι ικανοποιητικά απαντημένα». Ένα από τα κύρια αυτά προβλήματα θεωρούσε, και δικαιολογημένα, το πρόβλημα της ονομασίας της μονής (σ. 21), το οποίο επιχειρεί να διαφωτίσει με το βιβλίο που παρουσιάζουμε εδώ.

Θα το πω από την αρχή ακόμη: το βιβλίο είναι ένας ακόμη καρπός του θαυμασμού του συγγρ. προς το μοναστήρι, της αγάπης του για τη Δράμα αλλά και του σεβασμού του στην ιστορικοφιλολογική έρευνα και μέθοδο· είναι μια συστηματική έρευνα στις πηγές της ύστερης βυζαντινής περιόδου και κυρίως της μεταβυζαντινής εποχής και μια θαυμάσια περιήγηση στην πλούσια βιβλιογραφία η οποία άμεσα ή έμμεσα αναφέρεται στο μοναστήρι, με τεκμηριωμένες διαπιστώσεις, παρατηρήσεις, προτάσεις και συμπεράσματα.

Στην αρχή, στο Κεφάλαιο Α', «Ιστορική αναδρομή - Οι ετυμολογίες που έχουν προταθεί - Χρήσεις κατά τα νεώτερα χρόνια» (σς. 3-51) «γίνεται μια ιστορική ανασκόπηση, με αναδρομή στους κυριότερους ερευνητές και συγγραφείς που έχουν ασχοληθεί με το θέμα, εξετάζονται οι ετυμολογίες — συχνά παρετυμολογίες — που έχουν ως σήμερα προταθεί ή υποστηριχθεί και επισημαίνονται οι συνθέστερες χρήσεις κατά τα νεώτερα χρόνια» (σς. 1-2).

Πρώτος, κατά πάσα πιθανότητα, καταπιάστηκε με το θέμα της ονομασίας της μονής ο πρωτοσύγκελος Ξάνθης Χρυσάνθος (σ. 3), του οποίου η γενική θέση ήταν πως το αρχικό όνομα είχε τη μορφή *Εικοσιφοίνισσα* και από αυτήν «αφαιρετικά» και με φωνητικές και άλλες αλλαγές προέκυψε το *Κοσίνιτσα* κατά την ακόλουθη σειρά: *Εικοσιφοίνισσα > Κοσιφοίνισσα > Κοσιφήνιζα > Κοσιφήνιτσα > Κοσίνιτσα* (σ. 10).

Δεύτερη πηγή, που πραγματεύεται την ονομασία της Μονής, είναι ο κώδικας D 95 (= K-), γραμμένος το 1787 από τον Ιωάννη Κρητικό. Ο Ιωάννης αντιγράφει αλλά και μεταφράζει είτε απευθείας τον κώδικα 303 ή κάποιο πολύ κοντινό αντίγραφο του, που οπωσδήποτε όμως περιείχε το έργο του πρωτοσυγκέλου Ξάνθης Χρυσάνθου. Άρα ο Ιωάννης επαναλαμβάνει τη γνώμη του Χρυσάνθου.

Χρονολογικά τρίτος που ασχολείται με την ετυμολογία του ονόματος της μονής είναι ο Παρίων ο Συναίτης ο Κρητικός, που διετέλεσε μητροπολίτης Τορνόβου (1821-1827, 1830-1838). Η *Περιγραφή* του Παρίωνα, γραμμένη το 1819 και ανατυπωμένη το 1863 και το 1894, είναι η πρώτη έντυπη ιστορία του μοναστηριού (σς. 11-12). Συνοψίζοντας τις θέσεις του Παρίωνα διαπιστώνουμε ότι η ετυμολογία του γίνεται και αυτή «αφαιρετικά» και παίρνει την ακόλουθη μορφή: *Εικών φοινίσσουσα > Εικονφοινίσσουσα > Εικονιφοινίσσουσα > Εικοσιφοίνισσα > Κοσφοίνισσα > Κοσνιτσα* (σ. 13).

Η ετυμολογία του Χρυσάνθου, κυρίως μέσα από την *Περιγραφή* του Παρίωνα, έγινε ευρύτερα γνωστή και έφτασε ως τις μέρες μας. Όμως αρκετά νωρίς δεν έλειψαν και οι αντιρρήσεις, κάποτε μάλιστα έντονες, όχι μόνο από επιστήμονες αλλά και από ανθρώπους της Εκκλησίας, ομοδίαιτους του Χρυσάνθου (σ. 14). Η ετυμολογία *Εικών φοινίσσουσα* συνιστά παρετυμολογία, είναι η σχετικά νεότερη και αφορά τον τύπο του ονόματος ο οποίος επικράτησε και με τον οποίο επίσημα καλείται η μονή (σ. 38). Η αφελής, και ως ένα σημείο «ταχυδακτυλουργική», διαδικασία ετυμολόγησης και παραγωγής τόσο του Χρυσάνθου όσο και των οπαδών του, παρά τις αποκλίσεις σε λεπτομέρειες και τις παραλλαγές, έχουν ήδη κριθεί και δεν αντέχουν σε σημερινό επιστημονικό γλωσσολογικό έλεγχο (σ. 39).

Το 1896 ο μονάζων στην Εικοσιφοίνισσα αρχιμανδρίτης Δαμασκηνός Μοσχόπουλος, ο οποίος αργότερα έγινε μητροπολίτης Νευροκοπίου, στη μελέτη του για το μοναστήρι, αναφέρει τα εξής: «Ἡ Μονή κυρίως καὶ κατ' ἀρχὰς ὠνομάσθη ὑπὸ τῶν μοναχῶν ἐκ τῆς προστάτιδος αὐτῆς Θεοτόκου, τῆς Ἀχειροποιήτως ζωγραφηθείσης: *Μονὴ τῆς Ἀχειροποιήτου*, καὶ κατὰ συνέπειαν δὲν ἦτο ἀνάγκη νὰ ὀνομασθῆ ὡς οὐτε ἐκ τοῦ κοσσοφύου, οὐδὲ ἐκ τῆς ἀκατανόητου λέξεως: *Εἰκοσιφοίνισσα*. Ἄλλ' οἱ ἔξωθεν, θέλοντες νὰ προσδιορίσωσιν, ὡς εἶναι φυσικόν, καὶ τὸ μέρος, ἐν ᾧ εὐρίσκειται ἡ Μονή, προσέθησαν καὶ τὴν λέξιν *Κοσινίτζα* καὶ προῆλθεν ἡ ὀνομασία: *Μονὴ τῆς Ἀχειροποιήτου τῆς Κοσινίτζης*, ἢ πληρέστερον *Μονὴ τῆς Ὑπεραγίας Θεοτόκου, τῆς Ἀχειροποιήτου, τῆς Κοσινίτζης*. Κοσινίτζα δὲ ἢ Κόσινιτζα καὶ Κούσινιτζα ὠνομάζετο ξενικῶς τὸ Πάγγαιον ὄρος κατὰ τὰ γνωστὰ περιστατικὰ τοῦ XIII-XIV αἰῶνος, κατὰ τινὰς μὲν διὰ τὴν ἀφθονίαν τῆς νομῆς του (Cocénitja), κατ' ἄλλους, κατὰ παραφθορὰν τῆς λέξεως *Καστανίτζα* (= *Κουστιανίτζα* καὶ *Κουσινίτζα*) ὡς ὠνομάζετο τὸ Παγγαῖον ἕνεκα τῶν καστανιῶν, ἢ τέλος κατ' ἄλλους, ἐκ τοῦ τουρκικοῦ *Kouhinyssa* (= *Kouhi-Nyssa* = *Κουχί-νύσσα* = ὄρος τῆς Νύσσης (Νικήσια-νης)».

Κατὰ τον συγγρ. ο Δαμασκηνός με τις σωστές θέσεις είχε υποδείξει τον ορθό δρόμο, που έπρεπε να πάρει η έρευνα αντί της λανθασμένης πορείας που είχε ακολουθήσει. Όμως, όπως επανειλημμένα έχει υπογραμμίσει ο συγγρ., οι θέσεις του Δαμασκηνού, έστω και τότε, δεν προσέχτηκαν (σ. 139), με αποτέλεσμα σήμερα να έχουμε οδηγηθεί σε ένα αδιέξοδο (σ. 136).

Στο κεφάλαιο Β', «Πηγές και μαρτυρίες» (σσ. 53-119) ο συγγρ. παραθέτει όσο σχετικό υλικό κατόρθωσε να συγκεντρώσει για την ονομασία της μονής από έγγραφα κάθε κατηγορίας και μορφής, συνολικά 205 μαρτυρίες από 119 (135) πηγές (σσ. 2, 121-122). Η πρώτη μαρτυρία είναι από ένα έγγραφο του Φεβρουαρίου του έτους 1320 (σ. 60) και η τελευταία από ένα σημείωμα κώδικα του έτους 1879 (σσ. 101-102).

Στην οριοθέτηση αυτή των πηγών 1320-1879 ο συγγρ. οδηγήθηκε από τις ίδιες τις πηγές. Γιατί, πριν από τον Φεβρουάριο του 1320, δεν έχουμε μέχρι σήμερα καμιά μαρτυρία για την ονομασία της μονής, ενώ από το 1879 και εφεξής, όσο περνάει ο καιρός, τόσο η χρήση του ονόματος Εικοσιφοίνισσα, όχι μόνο στις καλούμενες πηγές, αλλά και σε άρθρα και μελέτες γίνεται σχεδόν αποκλειστική. Έτσι, έκρινε ο συγγρ. ότι δεν είχε κανένα νόημα να αποθησαυριστούν και άλλες μαρτυρίες (σ. 56).

Όλες σχεδόν οι μαρτυρίες προέρχονται από πηγές που έχουν άμεση ή έμμεση σχέση με τη μονή (την ίδρυση, την ιστορία κ.ο.κ.). Οι μαρτυρίες σημειω-

μάτων βιβλιογραφικών, αφιερωτικών, κτητορικών και ανακαινίσεων, από χειρόγραφα, που ανήκαν ή πέρασαν από τη μονή, σήμερα παρουσιάζονται αρκετά πιο αυξημένες ύστερα από την επανεμφάνιση του κύριου όγκου των χφφ της μονής στο Ερευνητικό Κέντρο Ivan Dujčev της Σόφιας και χάρη στη δυνατότητα που είχε και ο συγγρ. να τα μελετήσει. Έτσι οι πηγές αυτές συνιστούν το μεγαλύτερο μέρος του υλικού (σ. 54).

Στο Κεφάλαιο Γ', «Διαπιστώσεις - Παρατηρήσεις - Προτάσεις - Συμπεράσματα» (σσ. 121-146), διαπιστώνονται ποιοι τύποι και ποιες μορφές ή παραλλαγές του ονόματος της μονής απαντούν, με ποια χρονολογική σειρά, ποιοι οι βασικότεροι τύποι ή μορφές, σε ποια εποχή αρχίζει να χρησιμοποιείται ο τύπος *Εικοσιφοίνισσα*, ποιες οι ενδιάμεσες και διαδοχικές μορφές που χρησιμοποιήθηκαν ανάμεσα στον αρχικό ξενόγλωσσο τύπο *Κοσίνιτσα* ως τον εξελληνισμένο *Εικοσιφοίνισσα*. Τέλος σχολιάζονται οι κατά την άποψη του συγγραφέα ορθότερες ετυμολογίες και διατυπώνονται παρατηρήσεις, προτάσεις και συμπεράσματα για τη χρήση του ονόματος (σ. 2).

Ο συγγρ. με τη μελέτη του αντιμετωπίζει το πρόβλημα της προέλευσης και της ετυμολογίας του ονόματος της μονής για μιαν ακόμη φορά κάτω από το φως του συγκεντρωμένου υλικού· και το υλικό που συγκεντρώσε είναι ευρύ, πλούσιο, ποικίλο και ενδιαφέρον.

Σ' έναν από τους Πίνακες (σσ. 147-157) περιλαμβάνει τις ετυμολογίες που έχουν προταθεί για το *Κοσίνιτσα* και για το *Εικοσιφοίνισσα*. Τις συνοψίζω εδώ: 1. *Κόσσυφος* + *εφάνη* ή *έφηνε* ή *φανείς* > *Κοσσυφήνισσα*, 2. *Κόσνιτσα* (που στα σλαβικά σημαίνει καλάθι και κυψέλη), 3. *Cocénitja* (που στα ρωσικά σημαίνει νομή - βοσκή), 4. *Καστανίτζα* > *Κουστιανίτζα* (που σημαίνει καστανιά) > *Κουσινίτζα*, 5. *Kūh* + *Νύσ(σ)α* (= Νικήσιανη) (που στα τουρκικά σημαίνει το όρος της Νύσσας), 6. *Εικών φοινίσσουσα* > *Εικοσιφοίνισσα*, 7. *Είκοσι* + *φοίνικες*, 8. *Οίκος* + *φοινικούς* ή *Οίκος* + *Φοινίσσης*, 9. *Μετοχή φοινίσσουσα*, 10. *Ίημι* + *φοίνισσα* (είκοσι + φοίνισσα = η Παναγία η ερυθριώσα, που σπεύδει σε βοήθεια σ' αυτούς που βγάζουν φωνή ζητώντας αρωγή). 11. Άφησα τελευταία την ετυμολογία από τη θρακική λέξη *κωσσός*, που σημαίνει δίκαιος, + *ίτσα* > *κοσσόν - τσα* > *Κοσσίνιτσα*, την οποία διατύπωσε ο Γ. Αγαπητός ήδη το 1938, γιατί ο συγγρ. δίνει στην ετυμολογία αυτή ιδιαίτερη προσοχή και την χαρακτηρίζει αξιοπρόσεκτη άποψη: Η άποψη αυτή μολονότι περίεργη και ασυνήθιστη, γράφει ο συγγρ., αξίζει να μελετηθεί από τους ειδικούς, μια και ο ίδιος δεν μπόρεσε να επαληθεύσει πολλά στοιχεία της· δεν αποκλείεται να ανοίξει νέες προοπτικές (σσ. 37-38 και 142-144). Μια συστηματική και εμπεριστατωμένη έρευνα προς αυτήν την κατεύθυνση επιβάλλεται να γίνει από ειδικούς, η οποία ενδέχεται να προσανατολίσει προς νέα κατεύθυνση το πρόβλημα και να μας αποκαλύψει μια νέα πραγματικότητα. Άλλωστε σώζονται και υπάρχουν μερικά ονόματα (συγγενή;) που μοιάζουν με το *Κοσίνιτσα* και η παράθεσή τους ίσως αποδειχθεί χρήσιμη για το θέμα. Από τα θρακικά αυτά ονόματα, που μοιάζουν με το *Κοσίνιτσα*, το μεγαλύτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει ο αρχαίος ποταμός της Θράκης *Κοσσινίτης*, ο οποίος, κατά τον Αιλιανό *ἐκδίδωσιν ἐς τὴν Ἀβδηριτῶν*,

και αναλύσεται ἐς τὴν Βιστωνικὴν λίμνην (σσ. 142-143). Ο χείμαρρος που διασχίζει τὴν Ἐάνθη ονομάζεται σήμερα Κόσυνθος.

Ἡ πλήρης ονομασία τῆς μονῆς, ὅπως τὴν ἐπισήμανε στα τέλη του περασμένου αἰώνα ο Δαμασκηνὸς Μοσχόπουλος, εἶναι: *Ἱερὰ Μονὴ τῆς Ὑπεραγίας Θεοτόκου (ἢ τῆς Παναγίας) τῆς Ἀχειροποιήτου τῆς ἐπονομαζομένης Κοσίνιτζα - Κοσίνιτσα - Κοσίνισσα κ.τ.δ.* Ἡ ονομασία αὐτὴ δηλώνει ὅτι ἡ μονὴ εἰμιμάτο στο ὄνομα τῆς Παναγίας, γνωστῆς ὡς Ἀχειροποιήτου γιὰ τον θαυμαστό τρόπο ἀπὸ τον ὁποῖο προήλθε ἡ εἰκόνα τῆς. Το *Κοσίνιτσα* ἦταν ἓνα προσδιοριστικὸ του τόπου ὅπου βρισκόταν ἡ μονή, καὶ δὲν σήμαινε τίποτε ἄλλο παρὰ το Παγγαῖο, ὅπου εἶναι κτισμένη ἡ μονή (σσ. 136-137). Το προσδιοριστικὸ τόπου *Κοσίνιτσα* δὲν ἄφηνε περιθώρια γιὰ ἀμφισημία, γιὰ διπλὴ σημασία (σ. 139).

Ὁ λαός, λοιπὸν, ἀφοῦ προσπάθησε ὄχι σώνει καὶ καλὰ νὰ ἐξελληνίσει τὴν ξένη (πιθανῶς) λέξη, ἀλλὰ νὰ τὴν προσαρμόσει στους φωνητικούς καὶ κλιτικούς κανόνες τῆς ἐλληνικῆς γλώσσας, τελικὰ τὴν ἀγνόησε, καὶ ἔτσι ἡ λέξη *Κοσίνιτσα* με ὅλα τὰ παράγωγά τῆς ἔπεσε σὲ ἀχρηστία ἐδῶ καὶ αἰῶνες καὶ ἡ χρῆση τῆς περιορίστηκε ἀνάμεσα σὲ ξένους καὶ Ἕλληνας ἐιδικούς. Ἀπὸ τὴν ἄλλη, ὁ λαός δὲν μπορεῖ νὰ χρησιμοποῖήσει τὸν λόγιο καὶ κατασκευασμένο τύπο *Εἰκοσιφοίνισσα* καὶ γι' αὐτὸ τὸν ἀπορρίπτει καὶ, ὡς πρακτικὸς που εἶναι, στὴν καθημερινή του κουβέντα λέει: «πήγα στὴν *Παναγία του Παγγαίου*» (καὶ ἐννοεῖ τὴν *Εἰκοσιφοίνισσα*) ἢ «πήγα στὴν *Παναγία*» ἢ ἀκόμη «πήγα στο *Παγγαῖο*» καὶ τὰ συμφραζόμενα προσδιορίζουν ὅτι ἐννοεῖται ἡ μονὴ τῆς Παναγίας του Παγγαίου, ἐνῶ τὸ «πήγα στο *Παγγαῖο*» σημαίνει ὅ,τι ἀκριβῶς καὶ τὸ «πήγα στὴν *Κοσίνιτσα*» (σσ. 141-142).

Ὅταν, λοιπὸν, οἱ διάφοροι κληρικοί ἢ λόγιοι ἢ καὶ λόγιοι κληρικοί θέλησαν νὰ ἀπαλλάξουν τὴ μονὴ ἀπὸ τὸ ξενικὸ ὄνομα, αὐτὸ δὲν ἔπρεπε νὰ γίνῃ με προσπάθεια ἐξελληνισμού του, ἀλλὰ με ἐπαναφορὰ του ἀρχικοῦ ἐλληνικοῦ, ὅπως αὐτὸ προκύπτει ἀπὸ τὶς περισσότερες καὶ ἀρχαιότερες πηγές: ἔπρεπε ἢ ὕστερα ἀπὸ τὸ «ἐπονομαζομένη» ἢ «τῆς ἐπονομαζομένης» νὰ ἐπαναφέρουν τὸ παλαιὸ ὄνομα του βουνοῦ καὶ ἀντὶ του βουλγαρικοῦ τῆς *Κοσινίτσης* νὰ πουν του *Παγγαίου*, ἢ νὰ πουν ἀπλὰ ἡ *μονὴ τῆς Παναγίας τῆς Ἀχειροποιήτου* ἢ ἡ *Ἀχειροποίητος*.

Καὶ, γιὰ νὰ μὴ θεωρηθεῖ αυθαίρετη ἢ ουτοπικὴ ἡ ἀποψη αὐτή, ὁ συγγρ. ἐπισημαίνει πὼς ἡ ἐπωνυμία *αχειροποίητος* ἐπανέρχεται σὲ 30 πηγές καὶ 32 μαρτυρίες καὶ προσδιορίζει τὴν εἰκόνα, τὴν Παναγία (ὡς Παναγία, ὡς Δέσποινα, ὡς Θεοτόκο), τὴ μονὴ κτλ. Ἐπιπλέον, καὶ αὐτὸ εἶναι τὸ σημαντικότερο, ὑπάρχουν καὶ περιπτώσεις, στὶς ὁποῖες ἡ μονὴ προσδιορίζεται με μόνον τὸ «Παναγία *αχειροποίητος*» ἢ «εἰκόνα *αχειροποίητος*», χωρὶς νὰ χρησιμοποιεῖται γιὰ τὴν ονομασία τῆς μονῆς καμία ἀπὸ τὶς γνωστὲς παραλλαγές του Πίνακα 2, που ἔχει στὶς σσ. 150-152 του βιβλίου του ὁ συγγραφέας.

Ὁ Δραμινὸς συγγρ. ἐπιμόνως χρησιμοποῖε με συνέπεια τὸν τύπο *Κοσίνιτσα* ἐνῶ ἡ ἐπίσημη ονομασία τῆς Μονῆς εἶναι *Εἰκοσιφοίνισσα*. Ἡ χρῆση αὐτὴ του τύπου *Κοσίνιτσα* προκάλεσε ἀντιδράσεις καὶ κριτικές. Ὁ λόγος γιὰ τὸν ὁποῖο παρὰ ταῦτα προτίμησε τὴ μεσαιωνικὴ ονομασία τῆς Μονῆς, ἦταν ὁ αὐστηρὰ ἐπι-

στημονικός χαρακτήρας της μελέτης του, που απευθυνόταν σε ειδικούς, κατά κύριο λόγο ξένους, οι οποίοι γνωρίζουν τη μονή με το όνομα *Kosinitza* (σ. 1).

Τρία είναι τα βασικά σημεία της έρευνας του συγγρ.: α) Η επανατοποθέτηση της συζήτησης του θέματος της ονομασίας της μονής στην ευρύτερη έρευνα: μήπως στο *Κοσίνιτσα* λανθάνει κάποια «θρακική» ονομασία του Παγγαίου, οπότε η λέξη, στη ρίζα της τουλάχιστον, είναι παλαιότερη και από τη σλαβική (σ. 142). β) Οι ετυμολογήσεις της ονομασίας *Κοσίνιτσα* του πρωτοσυγκέλου Ξάνθης Χρυσάνθου, του Παρίωνα Σιναΐτη του Κρητικού όσο και των οπαδών τους από το *Εικοσιφοίνισσα - Εικών φοινίσσουσα*, παρά τις αποκλίσεις σε λεπτομέρειες και τις παραλλαγές, δεν αντέχουν σε σημερινό επιστημονικό γλωσσολογικό έλεγχο (σ. 39). γ) Στη λύση κάποιων προβλημάτων, τα οποία λίγο ή πολύ χρησιμοποιήθηκαν ή και χρησιμοποιούνται για λόγους σκοπιμότητας (πολιτικούς, εθνικούς, σωβινιστικούς κ.ο.κ.) την απάντηση την δίνει ο απλός λαός. Το όνομα της μονής *Κοσίνιτσα* επειδή ήταν ξένο, αν ήταν ξένο, παρά τις προσπάθειες προσαρμογής του στους ελληνικούς φωνητικούς και κλιτικούς κανόνες δεν κατόρθωσε να αφομοιωθεί και έτσι με τον καιρό έπεσε σε αχρηστία, ενώ στη θέση του πέρασε το όνομα του βουνού *Παγγαίο*.

Το βιβλίο είναι καρπός της επίμονης και λιπαρούς ενασχόλησης του συγγρ. με τις πηγές. Σ' ένα σημείο του βιβλίου του προαγγέλλει τη δημοσίευση ενός μελετήματός του, και από ένα άλλο σημείο του ίδιου βιβλίου (σ. 140, σημ. 465 και 466) ο αναγνώστης μπορεί να διαιθανθεί ότι το επόμενο επιστημονικό βήμα του θα έχει σχέση πάλι με το μοναστήρι. Σε μας δεν μένει παρά να ευχηθούμε στον κ. Β. Άτσαλο να πλουτίσει σύντομα τη βιβλιογραφία για τη μονή με νέα μελετήματα.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ ΑΘ. ΓΛΑΒΙΝΑΣ

Μάχη Παΐζη-Αποστολοπούλου, Ο θεσμός της πατριαρχικής εξαρχίας (14ος-19ος αιώνας) [Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών, Θεσμοί και Ιδεολογία στη νεοελληνική κοινωνία, 54], Αθήνα 1995, σελ. 280 + χάρτες.

Το οικουμενικό πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως αποτέλεσε αντικείμενο μελέτης πολλών ερευνητών. Μολαταύτα υπάρχουν ακόμη πτυχές της μακραιώνης ιστορίας του που χρήζουν μιας πληρέστερης επιστημονικής προσέγγισης. Ο θεσμός της πατριαρχικής εξαρχίας απασχόλησε περιστασιακά τους ερευνητές, γι' αυτό και η προσέγγισή του υπήρξε αποσπασματική. Το ενδιαφέρον των σχετικών εργασιών που είδαν το φως της δημοσιότητας επικεντρώθηκε κυρίως σε κάποιες επιμέρους σχέσεις του οικουμενικού πατριαρχείου με ορισμένες από τις εξαρχίες του. Συνεπώς έλιπε μια συστηματική μελέτη αυτού του θεσμού, που θα φώτιζε όλες τις πτυχές του και θα καθιστούσε ευδιάκριτους τους μηχανισμούς της λειτουργίας του. Αυτό το κενό της ιστορικής έρευνας καλύπτει με

επάρκεια η παρούσα επιστημονική εργασία.

Πρόκειται για μια αξιόλογη μελέτη που αποσαφηνίζει τον θεσμό της πατριαρχικής εξαρχίας κατά τη χρονική περίοδο 14ος-19ος αιώνας. Χαρακτηρίζεται από τα γνωρίσματα μιας άρτιας επιστημονικής εργασίας· υπήρξε προϊόν πολύχρονου ερευνητικού μόχθου και εγκρίθηκε ως διδακτορική διατριβή από το Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Α.Π.Θ. Εξάλλου η ερευνητική ικανότητα της συγγρ. είναι γνωστή στην ιστορική βιβλιογραφία και από άλλα συναφή δημοσιεύματα. Η πολύχρονη εργασία της στο Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών κοντά σε διακεκριμένους ερευνητές των θεσμών διοίκησης του οικουμενικού πατριαρχείου τής εξασφάλισε τις καλύτερες προϋποθέσεις για μια πετυχημένη ερευνητική προσπάθεια.

Το πλούσιο υλικό των πηγών, πάνω στο οποίο οικοδομήθηκε η μελέτη δείχνει τη βιβλιογραφική κατάρτιση και τον ακάματο ζήλο της συγγραφέα. Πατριαρχικά, μητροπολιτικά, οθωμανικά και ποικίλα άλλα έγγραφα, που εξαιτίας των γνωστών ιστορικών περιπετειών του υπόδουλου Γένους διασκορπίστηκαν αλλά ευτυχώς αποθησαυρίστηκαν σε διάφορες βιβλιοθήκες, συγκεντρώθηκαν και μελετήθηκαν με εξαιρετική επιμέλεια.

Η διάρθρωση της μελέτης είναι τριμερής. Στο πρώτο μέρος διερευνούνται οι βυζαντινές απαρχές και η λειτουργία του θεσμού από την Άλωση μέχρι και την κατάργησή του κατά το 1862. Ο όρος της πατριαρχικής εξαρχίας αναφέρεται σε μικρούς οικισμούς χριστιανικών πληθυσμών που δεν υπάγονταν σε κάποια εκκλησιαστική περιφέρεια και εκχωρούνταν από τον οικουμενικό πατριάρχη συνήθως σε λαϊκούς για να προσπορίζονται εφ' όρου ζωής τα εκκλησιαστικά τους εισοδήματα και να μεριμνούν για την πνευματική τους διοίκηση. Η απαρχή αυτού του θεσμού εντοπίζεται στον 14ο αιώνα. Εμφανίζει αρκετές ομοιότητες με τον θεσμό της χαριστικής, από τον οποίο όμως διαφοροποιείται ως προς το περιεχόμενο· στον θεσμό της χαριστικής εκχωρούνταν μοναστικά κέντρα, ενώ στην πατριαρχική εξαρχία οικισμοί. Σύμφωνα με την άποψη της συγγρ. ο νέος θεσμός της εξαρχίας θεμελιώθηκε πάνω στο εθιμικό δίκαιο των σταυροπηγιακών μοναστηριών, που υπάγονταν απευθείας στον πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως. Το ενδιαφέρον της παρούσας μελέτης εστιάστηκε μόνο στις περιπτώσεις εκείνες κατά τις οποίες οι πατριαρχικοί έξαρχοι ήταν φυσικά πρόσωπα, γι' αυτό και εξαιρέθηκαν οι οικισμοί που είχαν περιέλθει στα σταυροπηγιακά μοναστήρια.

Κατά τη βυζαντινή περίοδο, για την αλλαγή του καθεστώτος μιας πατριαρχικής εξαρχίας απαιτούνταν η απόφαση της πολιτικής εξουσίας. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση της πατριαρχικής εξαρχίας της Ίμβρου, που το 1397 μετατράπηκε σε αρχιεπισκοπή. Στα χρόνια της Τουρκοκρατίας, για τη μεταβολή του εξαρχικού χαρακτήρα κάποιων οικισμών απαιτούνταν η έκδοση σχετικού σουλτανικού φερμανιού, όπως συνέβη με την εξαρχία Βολισσού, Πυργίου και Ψαρών, που περιήλθε για ένα διάστημα το 1746 στη δικαιοδοσία του αρχιερέα της Χίου. Από τα σουλτανικά φερμάνια που εκδόθηκαν για τις εξαρχίες προκύπτει ότι η Πύλη αγνοούσε τα σχετικά με την εσωτερική δομή αυτού του θεσμού και το μόνο που γνώριζε ήταν η είσπραξη των κυβερνητικών δικαιωμάτων από τον

αντιπρόσωπο του πατριάρχη.

Οι χριστιανικοί οικισμοί που εξαρτήθηκαν απευθείας από τον οικουμενικό πατριάρχη βρίσκονταν μέσα στην επικράτεια της οθωμανικής αυτοκρατορίας. Η βασική αιτία αυτής της εξάρτησης εντοπίζεται στην αγωνιώδη προσπάθεια του πατριαρχείου για την ανεύρεση των οικονομικών πόρων που απαιτούνταν για τη λειτουργία του. Μάλιστα κάποιοι αρχιερείς, για να ενισχύσουν το πατριαρχικό ταμείο, παραχώρησαν οικειοθελώς οικισμούς από την εκκλησιαστική τους περιφέρεια. Όμως δεν έλειψαν και οι περιπτώσεις αντίδρασης αρχιερέων που θίγονταν από την επέκταση των πατριαρχικών δικαίων σε οικισμούς της περιφέρειάς τους. Συνήθως αυτές οι αντιδράσεις αποσοβούνταν με την επιτροπική ανάθεση των εξαρχιών αυτών στους πλησιόχωρους αρχιερείς, οι οποίοι όμως αρκετές φορές με διάφορες μεθοδεύσεις υπονόμειναν τον διοικητικό αυτό θεσμό που ισχυροποιούσε τη θέση του πατριάρχη. Γι' αυτό οι πατριάρχες αναζητούσαν έμπιστα πρόσωπα για τη διοίκηση των εξαρχιών.

Η πρώτη μαρτυρία για πατριαρχική εξαρχία μετά την Άλωση ανάγεται στο 1476 και αναφέρεται στα Μουδανιά της Βιθυνίας. Μεγάλη αύξηση του αριθμού των εξαρχιών παρατηρείται κατά τον 16ο αιώνα. Η κύρια αιτία αυτού του φαινομένου ήταν η επέκταση των ορίων της οθωμανικής αυτοκρατορίας με την προσάρτηση νέων εδαφών, που είχε ως άμεση συνέπεια την πνευματική υπαγωγή τους στο οικουμενικό πατριαρχείο. Η μεγάλη ακμή του θεσμού συνεχίστηκε μέχρι το 1646, έτος κατά το οποίο ο πατριάρχης Παρθένιος Β' αποφάσισε με συνοδικό Τόμο την υπαγωγή των πατριαρχικών εξαρχιών στους πλησιόχωρους αρχιερείς. Η απόφαση αυτή πρέπει να αποδοθεί στην οικονομική κρίση που διέρχονταν αρκετές μητροπόλεις, οι οποίες αδυνατούσαν να ανταποκριθούν στις οικονομικές τους υποχρεώσεις προς το πατριαρχείο. Η τελική κατάργηση των πατριαρχικών εξαρχιών πραγματοποιήθηκε το 1862 με τους Γενικούς ή Εθνικούς Κανονισμούς του σουλτάνου Αβδούλ Μετζίτ' παραχωρήθηκαν στους γειτνιάζοντες αρχιερείς, ενώ ο πατριάρχης εισέπραττε ένα ετήσιο σιτηρέσιο.

Το δεύτερο μέρος της μελέτης αναφέρεται στη νομιμότητα του θεσμού, στη διαδικασία ίδρυσης μιας πατριαρχικής εξαρχίας, στα οικονομικά της και στα πρόσωπα που ευεργετούνταν με το αξίωμα του εξάρχου.

Η λειτουργία του θεσμού δεν στηρίχτηκε σε κανόνες του εκκλησιαστικού δικαίου αλλά στο εθιμικά καθιερωμένο σχετικό προνόμιο του πατριάρχη που από τα σταυροπηγιακά μοναστήρια επεκτάθηκε και στους πατριαρχικούς οικισμούς. Η νομιμότητα που απέκτησε με τον καιρό αυτός ο θεσμός διαπιστώνεται και από τις περιπτώσεις κατάργησης κάποιων εξαρχιών, όπου οι λόγοι που προβάλλονταν δεν σχετίζονταν με την αμφισβήτηση των πατριαρχικών δικαίων αλλά με την ακαταλληλότητα των εξάρχων.

Από τις 126 πατριαρχικές εξαρχίες, που εντοπίστηκαν από τη μελέτη της συγγρ., μόνο μία, η εξαρχία Αρβανιτοχωρίου, προσέλαβε σε ένδειξη τιμής αυτό το καθεστώς. Υπήρξαν περιπτώσεις κατά τις οποίες η ανακήρυξη του εξαρχικού χαρακτήρα κάποιων οικισμών πραγματοποιήθηκε ύστερα από σχετικό αίτημα των κατοίκων τους. Η κύρια όμως αιτία για τη δημιουργία των εξαρχιών υπήρξε

η συρρίκνωση ορισμένων εκκλησιαστικών περιφερειών εξαιτίας των πληθυσμιακών ανακατατάξεων και της μεταβολής των ορίων της οθωμανικής επικράτειας.

Το πρόσωπο που επιλεγόταν από τον πατριάρχη ως εξάρχος εφοδιαζόταν με το εξαρχικό ένταλμα, στο οποίο καταγράφονταν τα δικαιώματα και οι υποχρεώσεις του. Ο πατριάρχης με «πιτάκιο» πληροφορούσε τους κατοίκους της εξαρχίας γι' αυτήν την επιλογή του και τους καλούσε να καταβάλλουν σ' αυτόν όλα τα νόμιμα εκκλησιαστικά δικαιώματα· σε περίπτωση ανυπακοής τούς απειλούσε με βαριά επιτίμια. Οι εξουσίες του εξάρχου ήταν παρόμοιες μ' αυτές του αρχιερέα. Αν ήταν λαϊκός, τότε για την τέλεση των ιερατικών πράξεων επέλεγε κάποιον κληρικό. Συνήθως η εκχώρηση των εξαρχιών γινόταν εφ' όρου ζωής του εξάρχου. Οι εξάρχοι αυτοί ονομάζονταν «καθολικοί» και διακρίνονταν από τους απεσταλμένους εξάρχους που αναλάμβαναν μια περιστασιακή αποστολή. Υπήρχαν και οι εξάρχοι αρχιερείς που είχαν τα πρωτεία τιμής και το δικαίωμα εποπτείας σε μια ευρύτερη περιφέρεια και ο τίτλος του εξάρχου συνόδευε τη «φήμη» τους.

Ο εξάρχος εισέπραττε όλα τα συνήθη εκκλησιαστικά εισοδήματα της εξαρχίας χωρίς να αποδίδει κάποιο μέρος απ' αυτά στο πατριαρχείο. Σε περίπτωση που δεν μπορούσε ο ίδιος να αναλάβει την πνευματική διοίκηση της περιοχής, όριζε κάποιο άλλο έμπιστο πρόσωπο ως επίτροπο, από το οποίο εισέπραττε ένα προκαθορισμένο ποσό το «ετήσιον». Η σχέση τους ρυθμιζόταν με έγγραφη συμφωνία που περιλάμβανε τις αμοιβαίες δεσμεύσεις τους. Μάλιστα με πατριαρχικό έγγραφο προτρέπονταν οι κάτοικοι του οικισμού να καταβάλλουν τα εκκλησιαστικά δικαιώματα στον επίτροπο. Ακόμη μαρτυρούνται και περιπτώσεις κατά τις οποίες ο εξάρχος πουλούσε την εξαρχία του συνήθως στον πλησιέστερο αρχιερέα της περιοχής εισπράττοντας ένα εφάπαξ ποσό.

Το καθεστώς της εξαρχίας συνήθως ήταν επιθυμητό από τους κατοίκους, γιατί απαλλάσσονταν από τα έξοδα που απαιτούνταν για τον διορισμό του αρχιερέα και από την καταβολή των φόρων που απέδιδε το πατριαρχείο στην Πύλη. Με το αξίωμα του εξάρχου ευεργετούνταν συνήθως διάφοροι άρχοντες και αξιωματούχοι του πατριαρχείου σε ανταπόδοση των υπηρεσιών τους προς τη Μεγάλη του Χριστού Εκκλησία.

Στο τρίτο μέρος της μελέτης παρέχεται εκτενής αναλυτικός κατάλογος των οικισμών που για κάποιο χρονικό διάστημα διοικήθηκαν ως πατριαρχικές εξαρχίες. Ο αριθμός των οικισμών αυτών ανέρχεται, όπως είπαμε, σε 126 και οι πληροφορίες που παρέχονται αφορούν μόνο την πορεία τους ως πατριαρχικών εξαρχιών. Η κατάταξή τους ακολούθησε την αλφαβητική διάταξη· αποκλείστηκε η χρονική, γιατί οι πηγές δεν φωτίζουν με ακρίβεια τον χρόνο έναρξης του εξαρχικού τους καθεστώτος. Εντάσσονται μέσα στη χρονική περίοδο που αρχίζει από το 1454 και φτάνει μέχρι την κατάργηση του θεσμού το 1862.

Στο τέλος της μελέτης παρατίθεται κατατοπιστικό γενικό ευρετήριο όρων. Ακολουθεί ένας χρονολογικός πίνακας των πηγών που χρησιμοποιήθηκαν, όπου σημειώνεται και το όνομα του εκδότη τους, και στη συνέχεια ο πίνακας των βιβλιοθηκών όπου είναι αποθησαυρισμένες οι χειρόγραφες πηγές. Στο τέλος πα-

ρατίθεται χάρτης που διευκολύνει τον αναγνώστη στον εντοπισμό της γεωγραφικής θέσης των διερευνώμενων πατριαρχικών εξαρχιών.

Η επιμελημένη εργασία της συγγρ. οδήγησε σε μια άρτια επιστημονική μελέτη που χαρακτηρίζεται από την ακρίβεια, τη σαφήνεια, την ορθή ταξινόμηση του υλικού και την εξαγωγή πειστικών συμπερασμάτων για τον θεσμό της πατριαρχικής εξαρχίας που βασίστηκε σε πλούσια βιβλιογραφική τεκμηρίωση. Το λαγαρό και ανεπιτήδευτο ύφος, παρά την αναγκαία παρεμβολή πολλών ονομάτων και χρονολογιών, καθιστά την εξειδικευμένη αυτή επιστημονική μελέτη ένα ευχάριστο ανάγνωσμα που αναδεικνύει με εύληπτο τρόπο τον σημαντικό αυτό διοικητικό θεσμό του οικουμενικού πατριαρχείου. Ας ελπίσουμε ότι σύντομα η ιστορική έρευνα θα εμπλουτιστεί και από άλλες παρόμοιες ερευνητικές προσπάθειες που θα αποσαφηνίσουν και τις άλλες πτυχές του θεσμού της πατριαρχικής εξαρχίας, όπως είναι: α) οι πατριαρχικοί έξαρχοι που αποστέλλονταν περιστασιακά σε εκκλησιαστικές περιφέρειες της κανονικής δικαιοδοσίας του οικουμενικού πατριαρχείου για τη διευθέτηση των τοπικά αναφερόμενων διαφορών, β) ο τίτλος του έξαρχου που συνόδευε τη «φήμη» των προεξαρχόντων αρχιερέων μιας ευρύτερης εκκλησιαστικής περιφέρειας, και γ) οι πατριαρχικές εξαρχίες που αναφέρονταν σε οικισμούς χριστιανικών πληθυσμών που εξαρτιόνταν από σταυροπηγιακά μοναστήρια.

Θεσσαλονίκη

ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ Δ. ΒΑΛΛΗΣ

Κατερίνα Φ. Ζαρίδη, 'Ο μέγας πρωτοπαπᾶς Κερκύρας 'Αλέξιος Ραρτούρος. Λόγιος τοῦ 16ου αἰ. (1504-1574), Κέρκυρα, 'Ιόνιο Πανεπιστήμιο, 1995, σελ. xvii, 298, εἰκ. 6.

Πρόκειται για τὴ διδακτορική διατριβὴ τῆς συγγρ., ποὺ ὑποστήριξε στὸ Τμήμα Ἱστορίας τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων· προφανῶς λόγω τοῦ εἰδικοῦ, κερκυραϊκοῦ, θεματός της ἡ διατριβὴ αὐτὴ ἐκδόθηκε μὲ δαπάνες τοῦ Ἰονίου Πανεπιστημίου. Στὸ βιβλίο ἐπιχειρεῖται μιὰ φιλότιμη προσπάθεια ἀνασύνθεσης τῆς ζωῆς καὶ τῆς δράσης ἐνὸς ἄγνωστου ἐν πολλοῖς ἐκκλησιαστικοῦ προσώπου τοῦ ἐλληνικοῦ 16ου αἰώνα, σημαντικοῦ ἱεροκήρυκα, λογίου, δημόσιου ἐλληνοδιδασκάλου καὶ νοταρίου τῆς Κέρκυρας, τοῦ ἱερέα, χαρτοφύλακα καὶ μεγάλου πρωτοπαπᾶ Ἄλεξιου Ραρτούρου, καὶ μελετᾶται τὸ ἀνέκδοτο καὶ ἐλάχιστα γνωστὸ ἔργο του.

Μετὰ τὸν Πρόλογο (σσ. xi-xiv), τίς συντομογραφίες (σσ. xv-xvii) καὶ τὰ Sigla (σσ. xviii), ἀκολουθεῖ σύντομη Εἰσαγωγή (σσ. 1-10), ὅπου παρουσιάζονται οἱ ἀπόψεις ἄλλων μελετητῶν (ἱερομ. Ἰωαννίκιος Μαρκοῦρας, Γεώργιος Ζαβίρας, Λαυρέντιος Βροκίνης, Emile Legrand, Σπυρίδων Λάμπρος, Ἰωάννης Χασιώτης, Paul Canart, κ.ἄ.) γιὰ τὸν Ραρτούρο, ἐκτίθεται τὸ χρονικὸ τῆς ἔρευνας ποὺ διενήργησε ἡ συγγρ. καὶ ἐκφράζονται εὐχαριστίες σὲ πρόσωπα καὶ ἰδρύματα ποὺ διευκόλυναν τὸ ἔργο της. Τὸ κύριο μέρος τοῦ βιβλίου ὀργανώνεται σὲ τρία

μεγάλα κεφάλαια. Στο πρώτο (σσ. 11-36) επιχειρείται σύντομη επισκόπηση της πολιτικής και της εκκλησιαστικής κατάστασης στην Κέρκυρα κατά τον 15ο και, ιδίως, τον 16ο αί., με σκοπό να αναπλάσθει το κλίμα μέσα στο οποίο έζησε, έδρασε και ανέπτυξε τις ικανότητές του ο Παρτούρος. Ειδικά υποκεφάλαια αφιερώνονται στο Ίερό Τάγμα και στον θεσμό του Μεγάλου Πρωτοπαπᾶ Κερκύρας, άξιωμα στο οποίο αναδείχθηκε ο πατέρας του Άλοΐσιος (1535-1555) και ο ίδιος ο Παρτούρος στο τέλος της ζωής του (1572-1574). Περισσότερο ενδιαφέρον και πρωτότυπο είναι το δεύτερο κεφάλαιο (σσ. 37-115), όπου εκτίθενται άρχικά τὰ σχετικά με την άπώτερη, άνδεγαβική πιθανότατα, καταγωγή της οικογενείας του, και κατόπιν, λεπτομερειακά, ή ζωή του Παρτούρου και τών μελών της οικογενείας του με βάση τὸ άφθονο άρχειακό ύλικό που έπιστημάνθηκε. Η συγκρότηση της παιδείας του, τὰ ταξίδια του στη Ρώμη και τή Βενετία για λογαριασμό της κερκυραϊκής κοινότητας ή για τήν επίλυση προσωπικών του υποθέσεων, ή έκλογή του ως έλληνοδιδασκάλου της κερκυραϊκής κοινότητας (1558) και γενικότερα ή συμμετοχή του στη δημόσια και εκκλησιαστική ζωή του νησιού αποτελούν τούς κύριους θεματικούς πόλους της συγγραφής. Η ζωή του Παρτούρου χωρίζεται σε τρεις περιόδους. Η πρώτη, και χρονικά εκτενέστερη, άπό τή γέννησή του, που κατά πάσα πιθανότητα τοποθετείται στα 1504, ως τή έξορία του άπό τήν Κέρκυρα τὸ 1558· ή δεύτερη άφορᾶ τήν παραμονή και τή δράση του στη Βενετία, τήν επάνοδό του στην ιδιαίτερη πατρίδα του (τέλη 1563) και τή δράση του εκεί ως τὸ 1568¹· ή τρίτη περίοδος ξεκινᾶ με τήν επανέκλογή του στη θέση του δημόσιου διδασκάλου της έλληνικής (1569) και περιέχει τή φιλοϊσπανική δράση του κατά τὸν τέταρτο Βενετοτουρκικό πόλεμο και τήν έκλογή του στο άξιωμα του μεγάλου πρωτοπαπᾶ Κερκύρας (1572) ως τὸν θάνατό του (μεταξύ Αύγ. και Όκτ. 1574). Στο τρίτο κεφάλαιο (σσ. 117-206) αναλύεται τὸ ανέκδοτο και εκδεδομένο έργο του, όπου βέβαια οί Διδαχές άπασχολοῦν έπισταμένως τή συγγραφέα. Η δομή, τὸ περιεχόμενο, οί έλληνικές και δυτικές πηγές και επιδράσεις, ή γλώσσα και τὸ ύφος συζητῶνται σε ειδικά υποκεφάλαια. Στο τέλος του κεφαλαίου αὐτοῦ ή συγγρ. σχολιάζει και εκδίδει δύο επιγράμματα που έγραψε ο Παρτούρος² κατά τήν παραμονή του στη Ρώμη πρὸς τιμὴν του πάπα Παύλου Γ', και μία *Έκθεσιν τής τών Γραικῶν διαγωγής και εύσεβείας αὐτῶν*, που έγραψε για λογαριασμό του βάλιου και γενικού προβλεπτή Κερκύρας Astor Baglione (1554-1557). Τὸ βιβλίο ολοκληρώνεται με τὰ Συμπεράσματα (σσ. 207-212), με δύο Παραρτήματα όπου εκδίδονται και σχολιάζονται 18 δημόσια και ιδιωτικά έγγραφα (σσ. 213-242) και ή «Έκθεσις» (σσ. 243-263), και κλείνει με μικρή περίληψη στην ίταλική (σσ. 265-268), τή Βιβλιογραφία με τις ανέκδοτες και δημοσιευμένες πηγές και βοηθή-

1. Νομίζω ότι τὸ ταξίδι αὐτὸ και ή παραμονή του Άλεξίου Παρτούρου στη Βενετία θά έπρεπε να αποτελέσει ξεχωριστή, αὐτοτελή, ένότητα. Μεταξύ 1564 και 1568/9, ο Παρτούρος συνεχίζει να εργάζεται ως ιερέας και νοτάριος και δέν παρουσιάζει κάποια άλλη σημαντική δραστηριότητα άμεσα έξαρτημένη άπό τις έπιλογές και τις δεσμεύσεις εκείνης στη Βενετία.

2. Ο πρώτος που μίλησε για τὰ επιγράμματα αὐτὰ ήταν ο Paul Canart, *Codices Vaticani Graeci, codices 1745-1962*, Città del Vaticano 1970, σ. 610.

ματα (σσ. 269-288), τὸ Εὐρετήριο κύριων ὀνομάτων [τοπωνυμίων] καὶ ὄρων καὶ μὲ 6 εἰκόνες.

Ἡ συγγρ. διεξήγαγε συστηματικές ἔρευνες στὸ Ἱστορικό Ἀρχεῖο τῆς Κέρκυρας καί, συμπληρωματικά, στὸ Κρατικό Ἀρχεῖο τῆς Βενετίας, καὶ συγκέντρωσε ἄγνωστο καὶ ἀνέκδοτο ὕλικό σχετικὸ μὲ τὴ ζωὴ καὶ τὴ δράση τοῦ Παρτούρου, τῶν ἄλλων μελῶν τῆς οἰκογενείας του καὶ τοῦ εὐρύτερου κύκλου γνωστών καὶ φίλων του³. Συμβουλευτήκε ἐπίσης τὸ Ἀρχεῖο τοῦ κερκυραίου ιστοριοδίφῃ Λαυρέντιου Βροκίνῃ (1850-1911), ποὺ βρίσκεται στὸ Ἑλληνικὸ Ἰνστιτούτο τῆς Σορβόνης⁴. Τὸ εὖρος τῆς ἔρευνας, ὅπως διαφαίνεται ἀπὸ τὶς ἀρχεῖακές πηγές ποὺ ἐρευνήθηκαν, καί, συνακόλουθα, τὸ ἄγνωστο πρωτογενὲς ὕλικό ποὺ συγκεντρώθηκε, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴ σημαντικὴ πρόοδο ποὺ ἔχει σημειωθεῖ τὰ τελευταῖα χρόνια στὸν τομέα αὐτὸ λόγω τῆς ἀπρόσκοπτης λειτουργίας καὶ τῆς συστηματικῆς ὀργάνωσης τοῦ Ἱστορικοῦ Ἀρχείου τῆς Κέρκυρας (Νίκος Καραπιδάκης, Ἀλίκη Νικηφόρου-Testone), καὶ τῆς δημοσίευσης σημαντικῶν ἄρθρων καὶ βιβλίων γιὰ τὴν ἱστορία τῆς Κέρκυρας στὸν 16ο αἰώνα (ὅπως, λ.χ., οἱ μονογραφίες τῆς Ἑλλῆς Γιωτοπούλου-Σισιλιάνου γιὰ τὸν Ἀντώνιο Ἐπαρχο καὶ τὴν ἱστορία τῆς νήσου κατὰ τὴν κρίσιμη αὐτὴ περίοδο⁵, τοῦ Νίκου Καραπιδάκη γιὰ τὴ σύνθεση καὶ συγκρότηση τῆς κερκυραϊκῆς κοινωνίας⁶, τῆς Νίκας Πολυχρονπούλου γιὰ τὴν ἑπτανησιακὴ λογιόσύνη (16ος-18ος αἰ.)⁷, κ.ἄ.π.), προσφέρουν τὶς βάσεις πάνω στὶς ὁποῖες ὁ προσεκτικὸς μελετητὴς μπορεῖ νὰ ὀρθώσει τὸ δικό του πνευματικὸ οἰκοδόμημα. Θὰ περίμενε κανεὶς ὅτι τὴν πολύμοχθη αὐτὴ μονογραφία θὰ τὴ χαρακτήριζε ἡ πληρότητα καὶ κυρίως ἡ συστηματικότητά στὴν ἐπεξεργασία καὶ τὴν παρουσίαση τοῦ συγκεντρωμένου ὕλικου καί, ἐπομένως, ὅτι ἡ κρίση τῆς θὰ ἦταν εὐκολὴ ὑπόθεση. Δυστυχῶς οἱ ἐλπίδες δὲν ἐπαληθεύονται καὶ αὐτὸ οφείλεται στὶς πολλὲς καὶ οὐσιαστικὲς ἀδυναμίες τοῦ βιβλίου.

Ἀσφαλῶς καὶ ἡ περίοδος παραμονῆς τοῦ Ἀλεξίου Παρτούρου στὴ Βενετία ὑπῆρξε ἀπὸ πολλὰς πλευρὰς σημαντικὴ: ἀφενός, γιατί πέτυχε νὰ ἀπαλλαγεῖ ἀπὸ τὴν ἐξουθενωτικὴ ποινὴ τῆς ἰσόβιας ἐξορίας ἀπὸ τὴν Κέρκυρα ποὺ τοῦ εἶχε ἐπιβληθεῖ ἀπὸ τὸν βάιλο καὶ γενικὸ προβλεπτή Bernardo Sagredo λόγω τῆς διαμάχης του μὲ τὸν προϊστάμενό του μεγάλο πρωτοπαπὰ Ἀντώνιο Σπυρῆ, τὸ

3. Ὅπως συνάγεται ἀπὸ τὶς ἐκτενεῖς σημειώσεις ποὺ ἡ συγγρ. ἀφιερώνει στὰ πρόσωπα αὐτά.

4. Βλ. Παναγιώτης Μουλλάς, «Τὸ Ἀρχεῖο τοῦ Λ. Σ. Βροκίνῃ στὸ Νεοελληνικὸ Ἰνστιτούτο τῆς Σορβόνης», *Κερκυραϊκά Χρονικά* 17 (1973) ις'- κδ'.

5. Βλ. Ἑλλῆ Γιωτοπούλου Σισιλιάνου, Ἀντώνιος Ἐπαρχος. Ἐνας Κερκυραῖος οὐμανιστὴς τοῦ 17οῦ αἰώνα, Ἀθήνα 1978. Τῆς ἴδιας, Ὁ Ἀντίκτυπος τοῦ Δ' Βενετοτουρκικοῦ πολέμου στὴν Κέρκυρα ἀπὸ ἀνέκδοτες πηγές, Ἀθήνα 1982.

6. Βλ. «Ἡ Κερκυραϊκὴ εὐγένεια τῶν ἀρχῶν τοῦ 17οῦ αἰώνα», *Τὰ Ἱστορικά* 3 (1985) 95-124. Κυρίως, Nicolas Karapidakis, *Civis fidelis: l'avènement et l'affirmation de la citoyenneté corfiote (XVIème-XVIIème siècles)*, Frankfurt am Main - Bern - New York - Paris, Peterlang, 1992 [Studien zur Geschichte Südosteuropas, 8]. Τοῦ ἴδιου, «Τὸ τοπίο καὶ ὁ φόβος τῆς πόλης: ἐπεμβάσεις καὶ σχεδιασμὸς στὴν Κέρκυρα τὶς ἀρχές τοῦ 17οῦ αἰώνα», *Τὰ Ἱστορικά* 12-13 (1990) 93-112.

7. Βλ. Nica Polychronopoulou, *Intelligentsia Ioniennē, XVIe-XVIIIe s.*, ἀνέκδοτη διδακτορικὴ διατριβὴ (Thèse de 3ème cycle en Histoire) ποὺ ὑποστηρίχθηκε στὸ Université de Paris I Panthéon-Sorbonne τὸν Μάιο τοῦ 1987.

περιεχόμενο τῆς ὁποίας ὅμως δὲν ἔχει ἐξιχνιαστεῖ· καὶ ἀφετέρου, γιὰ κατὰ τὸ χρονικὸ αὐτὸ διάστημα τύπωσε μὲ δική του πρωτοβουλία καὶ προσωπικὲς δαπάνες τὸ ἔργο του *Διδαχές*. Ἡ συγγρ., περιέργως, δὲν προχωρεῖ σὲ βιβλιογραφικὴ περιγραφή τῆς πρώτης (καὶ μοναδικῆς) ἔκδοσης τῶν *Διδαχῶν*, ἀν καὶ τὴν προεξαγγέλλει στὸν τίτλο (Α.1) τοῦ κεφαλαίου, ἀλλὰ ἀντιμετωπίζει ἀμήχανα τὸ θέμα. Ἀρκεῖται νὰ ἀναγράψει τὸ κείμενο τῆς σελίδας τίτλου καὶ τοῦ κολοφώνα (καὶ μάλιστα σὲ ὑποσημείωση: σ. 117, σημ. 5 καὶ σημ. 1, ἀντίστοιχα)· κι ὅμως τὰ ἐννέα τουλάχιστον ἀντίτυπα ποὺ σώζονται⁸, μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ μελετήσουμε τὸ ἔντυπο αὐτὸ ὑλὸς ὑπὸ τὸ φῶς τῆς κειμενικῆς βιβλιολογίας συνάγοντας χρήσιμα συμπεράσματα. Τὸ ἐνδιαφέρον καθίσταται μεγαλύτερο ὅταν εἶναι γνωστὸ ὅτι γιὰ τὴν ἔκδοση τῶν *Διδαχῶν* εἶχε φροντίσει ὁ ἴδιος προσωπικὰ ὁ Ραρτούρος. Πράγματι, σὲ μερικὰ ἀπὸ τὰ ἀποσπάσματα ποὺ δημοσιεύει ἡ συγγρ. τὸ κείμενο (τοῦ ἀντιτύπου τῆς *Bibliothèque Nationale*) δὲν συμπίπτει μὲ αὐτὸ ποὺ παραδίδει τὸ ἀντίτυπο τοῦ Μαρτίνου Κρουσίου: παρατηροῦνται παραλείψεις λέξεων καὶ ἐκφράσεων ἢ ἄλλες μικρότερες ἀποκλίσεις· π.χ.: (α4ν) *διὰ τοῦτο, ἀφέντες τὴν διήγησιν τῶν ἀγίων ἄλλων ἀρετῶν, περὶ ταύτης καὶ μόνης νὰ εἰποῦμεν σήμερον ...* (σ. 141) *δι' ἐτοῦτο περὶ ταύτης καὶ μόνον νὰ εἰποῦμε σήμερον ...* (β5ν)· *λάβετε γοῦν ἄνεσι, ἀδελφοί, διὰ νὰ ἐρμηνεύσωμεν τὰς ὁδοὺς ταύτας τῆς ζωῆς ποῖαι εἰσίν.* (σ. 145) *λάβετε γοῦν ἄνεσιν ἀδελφοί διὰ νὰ ἐρμηνεύσωμεν τὰς ὁδοὺς ποῖαι εἰσίν*⁹.

Ἐπίσης, οὐσιαστικὰ ἀβασάνιστη ἀφήνει τὴν πληροφορία ποὺ περιέχεται στὸν κολοφώνα, ὅτι «τὸ παρὸν βιβλίον ἐτυπώθη ἐνετίσιν, ἐν οἰκίᾳ Ἀλεξίου ἱερέως τοῦ Ραρτούρου καὶ χαρτοφύλακος Κερκύρας». Ἀνάλογη διατύπωση ποὺ περιέχεται σὲ ἐκδόσεις, λ.χ., τοῦ «Βαρθολομαίου τοῦ καλλιγράφου», τῶν «Ἰωάννου Ἀντωνίου καὶ Πέτρου τῶν Σα-

8. Ἡ ἴδια γνωρίζει ἕξι ἀντίτυπα: ἓνα στὸ Παρίσι (*Bibliothèque Nationale*), ἓνα στὸ Λονδίνο (*British Library*), ἀπ' ὅπου ὁ Émile Legrand, *Bibliographie Hellénique aux 15e-16e siècles*, I, Paris 1897, σ. 309, βιβλιογράφησε τὸ ἔντυπο, τρία στὴν Ἀθήνα (Γεννάδειος Τ.1537, Βιβλιοθήκη τοῦ Μουσείου Μπενάκη, Βιβλιοθήκη τῆς Βουλῆς τῶν Ἑλλήνων) καὶ ἓνα στὴ μονὴ Ὀλυμπιώτισσας (Ἐλασσόνας) τὰ ἀντίτυπα αὐτὰ ἡ συγγρ. τὰ καταγράφει στὴν Εἰσαγωγή, σ. 5, σημ. 23 καὶ ὄχι στὴν περιγραφή, ὅπου ἀσφαλῶς εἶναι ἡ θέση τους. Ἀναμφίβολα ἀπὸ παραδρομὴ στὴ σ. 209 σημειώνει ὅτι «σήμερον εἶναι γνωστὰ πέντε μόνον ἀντίτυπα». Ὡστόσο, ἀπὸ μιὰ πρόχειρη ἔρευνα διαπίστωσα τὴν ὑπαρξὴ τριῶν ἀκόμη ἀντιτύπων: ἓνα ἐπιπλέον στὴν Ἀθήνα (Ἐθνικὴ, Θ.11202), ἓνα στὴν *Biblioteca Universitatis Moguntinae* (βλ. Evro Layton, *The Sixteenth Century Greek Book in Italy. Printers and Publishers for the Greek World*, Venice 1994, σ. 165, ἀρ. 141α) καὶ ἓνα στὴν Πανεπιστημιακὴ Βιβλιοθήκη τοῦ Tübingen (Op. th. II.V.43), ποὺ ἀνῆκε στὸν γνωστὸ γερμανὸ φιλέλληνα Μαρτίνο Κρούσιο. Τὸ ἀντίτυπο αὐτό, γιὰ τὴν ἀπόκτηση τοῦ ὁποίου ὁ Κρούσιος κάνει λόγος στὴν *Turcograecia*, Basileae [1584], σ. 250, εἶναι γεμάτο ἀπὸ αὐτόγραφες σημειώσεις του καὶ παρουσιάζει ὄχι μικρὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν πρόσληψη τοῦ ἔργου, ἀλλὰ καὶ γιὰ κάποιες ἄλλες πληροφορίες ποὺ συγκέντρωσε συναφεῖς μὲ τὰ πρόσωπα ποὺ ἀναφέρονται στὸν Πρόλογο τοῦ ἔργου (φ. α2ν): στὴν ἐρώτηση «qui erat nobilis senator venetus Bartolo Surrantius», ὁ ἀνώνυμος Ἕλληνας πληροφοροδότης του ἀπάντησε: «Benedetto Soranzo venetus patricius die 7 octubris 1571 in pugna navali, et victoria de Turcis persa occiberit», πληροφορία ποὺ ἐπιβεβαιώνεται σὲς πηγές. Βλ. Γιωτοπούλου-Σισιλιάνου, *Ὁ Ἀντίχτυπος τοῦ Δ' Βενετοτουρκικοῦ πολέμου*, ὁ.π., σ. 66.

9. Δὲν ἀποκλείεται ὅμως οἱ παραλείψεις αὐτὲς νὰ ὀφείλονται στὴ συγγραφέα. Βλ. παρακάτω τὴ σ. 36.

βιέων και αὐταδέλφων» και τοῦ «Νικολάου Σοφιανου και τῶν ἐταίρων αὐτοῦ [= Μάρκου Σαμαριάρου και Νικολάου Ἐπάρχου]», μᾶς ὑποχρεώνει νὰ ἐξετάσουμε μήπως και ὁ Ἄλεξις Παρτούρος εἶχε τότε ἰδρῦσει βραχύβιο τυπογραφεῖο στὴ Βενετία, φαινόμενο ὄχι βέβαια ἄγνωστο στὴν ἱστορία τοῦ ἑλληνικοῦ βιβλίου στὸν 16ο αἰώνα. Ἡ ὑπόθεση αὐτῆ, ἂν και γίνεται ἀποδεκτὴ ἀπὸ ὅλους ὅσοι ἀσχολήθηκαν μὲ τὸ θέμα και τὴν ὁποῖαν υἱοθετεῖ και ἡ συγγρ., στὴν περίπτωση τοῦ Παρτούρου νομίζω ὅτι δὲν ἀνταποκρίνεται στὴν ἀλήθεια· ἡ ὑπόθεση σκοντάφτει στὰ τυπογραφικὰ στοιχεῖα ποὺ χρησιμοποιήθηκαν γιὰ τὴ στοιχειοθεσία τοῦ κειμένου και τὰ ὁποῖα δὲν ἦταν ἐντελῶς νέα και ἄγνωστα στοὺς τυπογράφους ἑλληνικῶν βιβλίων τῆς ἐποχῆς, δὲν εἶχαν δηλαδὴ σχεδιαστεῖ και χαραχθεῖ ἀποκλειστικὰ γιὰ τὴν ἔκδοση τοῦ βιβλίου αὐτοῦ, ὅπως, λ.χ., συνέβη μὲ τις ἐκδόσεις τοῦ Bartolomeo Zanetti, τῶν ἀδελφῶν Nicolini da Sabbio και τοῦ Σοφιανου¹⁰. Χάρη στὸν ἐρευνητικὸ μὸχθο τῆς Enro Layton¹¹ διαπιστώθηκε ὅτι τὰ τυπογραφικὰ στοιχεῖα ποὺ χρησιμοποιήθηκαν ἦταν τῆς οἰκογενείας Augustine grecque, ποὺ μὲ τὴν καθαρότητα και τὰ ἀπλά, ἂν και καλλιγραφικὰ, συμπλέγματα προσέδιδαν στὴν ἔκδοση ἐπισημότητα ἀνάλογη μὲ τὸ εἶδος τοῦ κειμένου. Ἐπομένως, πιθανότερο εἶναι ὁ Ἄλεξις Παρτούρος νὰ ἀνέθεσε τὴν ἐργασία στὸν γνωστὸ Βενετὸ τυπογράφο ἑλληνικῶν βιβλίων Cristoforo Zanetti¹², γιὸ τοῦ Βαρθολομαίου, ὁ ὁποῖος διέθετε τις ἀπαραίτητες ποσότητες τῶν τυπογραφικῶν αὐτῶν στοιχείων¹³, και ὁ ἴδιος νὰ ἀνέλαβε τὴ χρηματοδότηση τῆς ἔκδοσης, τὴν παραγγελία τῆς ξυλογραφίας μὲ τὴν προσωπογραφία του¹⁴ ποὺ προοριζόταν γιὰ τὴ σελίδα τίτλου, και τὴν ἀπόκτηση τοῦ ἐκδοτικοῦ προνομίου ἀποκλειστικῆς ἔκδοσης και ἐμπορίας τοῦ βιβλίου στὴ Βενετικὴ ἐπιχράτεια γιὰ δέκα χρόνια μὲ τὴν αἴτηση ποὺ ὑπέβαλε στὴ Γερουσία στὶς 5 Νοεμβρίου 1559. Ἡ ἄδεια δόθηκε στὶς 25 Δεκεμβρίου 1559, ὕστερα ἀπὸ θετικὴ εἰσήγηση τῶν Riformatori allo Studio di Padova. Ἡ ἡμερομηνία 15 Φεβρουαρίου 1560, ποὺ ἀναφέρεται στὸν κολοφῶνα («Ἐτει τῆς ἐνσάρχου οἰκονομίας ἀφ᾽ ἐν μηνὶ Φεβρουαρίῳ ιε»), δηλώνει τὸν terminum ad hoc τῆς στοιχειοθεσίας τῆς τελευταίας τυπογραφικῆς φόρμας, και, συνεπῶς, τῆς περάτωσης τῆς ἐργασίας στὸ τυπογραφεῖο. Ὁ Cristoforo Zanetti παρέδωσε στὸν Παρτούρο πλήρη, ἀλλὰ ἀστάχωτα, σώματα τοῦ βιβλίου ἢ τὰ τυπογραφικὰ φύλλα, τὸ τελευταῖο μὲ τὴν ἔνδειξη «ἐν τῇ οἰκίᾳ Ἄλεξιου τοῦ

10. Μιὰ τέτοια ἐπιλογή ἦταν ὄχι μόνον ἐξαιρετικὰ δαπανηρὴ, ἀλλὰ και χρονοβόρα ὑπόθεση, ξένη ἀσφαλῶς ἀπὸ τις προθέσεις, ἀλλὰ και ἀπὸ τις οἰκονομικὲς δυνατότητες τοῦ ἐξόριστου Παρτούρου.

11. Βλ. E. Layton, ὁ.π., σσ. 170, 526-527, 534 σημ. 13, 14. Τὰ στοιχεῖα αὐτὰ τὰ χρησιμοποιήσαν διάφοροι Βενετοὶ τυπογράφοι τῆς ἐποχῆς, μεταξὺ τῶν ὁποίων ἦταν ὁ Paolo Manuzio, ὁ Giordano Ziletti, ὁ Cristoforo Zanetti και ὁ νεώτερος ἀδελφός του Francesco, κατὰ τὸ σύντομο διάστημα τῆς συνεργασίας τους στὴ Βενετία (-1563), κυρίως ὅμως ὁ Francesco, κατὰ τὴ μακρόχρονη περίοδο τῆς ἐργασίας του στὴ Ρώμη.

12. Ὁ Cristoforo Zanetti διαδέχτηκε, οὐσιαστικά, τὸν Damian di Santa Maria στὴν ἔκδοση ὀρθόδοξων λειτουργικῶν βιβλίων κατὰ τὸ β' μισὸ τοῦ 16ου αἰώνα. Βλ. Layton, ὁ.π., σσ. 522-535. Ἀπὸ τὸ τυπογραφεῖο του κυκλοφόρησε σὲ ἀνατύπωση ἡ *Παλαιὰ τε και Νέα Διαθήκη* τοῦ Ἰωαννίου Καρτάνου (1556) και σὲ πρώτη ἔκδοση και σὲ πολλές, κατόπιν, ἀνατυπώσεις, ὁ *Θησαυρός* τοῦ Δαμασκηνοῦ Στουδίτη (1557/8, κ.έ.).

13. Βάσει τοῦ σχήματος (4o) τοῦ βιβλίου συνάγεται ὅτι ἡ στοιχειοθεσία ἐγινε κατὰ φόρμα: τὴν ἐργασία ἐκτύπωσης τῆς μιᾶς ὀψῆς τοῦ φύλλου ἀκολούθησε ἡ διάλυση τῆς φόρμας και ἡ στοιχειοθεσία τῆς ἐπομένης· γιὰ τὸ τυπογράφος δὲν διέθετε μεγαλύτερη ποσότητα τυπογραφικῶν χαρακτῆρων γιὰ νὰ προχωρήσει στὴ seriatim στοιχειοθεσία τοῦ κειμένου. Στὸ γεγονός αὐτὸ ἀσφαλῶς ὀφείλεται και ἡ χρονικὰ παρατεταμένη (τετράμηνη) τυπογραφικὴ ἐργασία ἐνὸς κειμένου, ἡ ὁποῖα ὑπὸ κανονικὲς συνθῆκες δὲν θὰ ξεπερνοῦσε τις δύο ἐβδομάδες.

14. Ἴσως σχεδιασμένη και χαραγμένη ἀπὸ τὸν ζωγράφο, μικρογράφο και ξυλογράφο Μάρκο Μπαθιά, γνώριμὸ του ἀπὸ τὰ χρόνια τῆς παρουσίας του τελευταίου στὴν Κέρκυρα.

Ραρτούρου», απ' όπου μπορούσε κάθε ενδιαφερόμενος να προμηθευτεί αντίτυπο τῶν *Διδαχῶν*. Ἐπομένως, ἡ ἐνδειξη αὐτῆ ἀφορᾶ τὸν χῶρο «κεντρικῆς διάθεσης» τοῦ βιβλίου καὶ ὄχι τὴν ἔδρα τοῦ ὑποτιθέμενου βραχύβιου τυπογραφείου του¹⁵.

Τὸ νοταριακὸ ἔγγραφο τῆς 29ης Μαΐου 1561, πολύτιμο καθεαυτὸ γιὰ τὸ εἶδος καὶ τὸ περιεχόμενό του, ποὺ ἐντόπισε καὶ δημοσίευσε ἡ συγγρ. (σ. 234, ἀρ. 12), φωτίζει ὄχι βέβαια τὶς πιθανὲς πηγὲς χρηματοδότησης τῆς ἐκδόσεως ἀλλὰ τοὺς τρόπους ἐμπορίας τοῦ βιβλίου του. Ὡστόσο, ἡ συγγρ. παρερμηνεύει τὴν ἔκφραση «*vender in terra ferma dove che anderà il ditto misser Dimo*», ὅταν ὑποστηρίζει ὅτι ὁ Δῆμος Ριζικάρης ἐπρόκειτο νὰ πουλήσει 50 ἀντίτυπα τῶν *Διδαχῶν* στὴ βενετικὴ ἐνδοχώρα (*terraferma*). Μιὰ τέτοια ἐμπορικὴ ἐξόρμηση στὸν ἰταλικὸ χῶρο ἦταν ἐκ προοιμίου καταδικασμένη σὲ ἀποτυχία, γιὰτὶ δὲν ὑπῆρχε συμπαγῆς ἑλληνορθόδοξος πληθυσμὸς στὶς ἰταλικὲς πόλεις τῆς βενετικῆς ἐπικράτειας ποὺ νὰ ἀπορροφήσει μιὰ τόσο μεγάλη ποσότητα ἐνὸς καὶ μόνο βιβλίου καὶ μάλιστα μὲ τὸ εἰδικὸ αὐτὸ περιεχόμενο¹⁶. Μὲ τὴν ἔκφραση «*in terra ferma*» ὑποδηλώνεται ὁ χῶρος τῆς Ἡπείρου, ὅπου ἐπρόκειτο νὰ ταξιδέψει ὁ πλανόδιος αὐτὸς ἔμπορος στὰ ἐποχικὰ πανηγύρια τῆς εὐρύτερης περιοχῆς (Γιάννενα, Ζητούνη, Μοσχολούρι)¹⁷. Ἡ σύναψη τῆς συμφωνίας αὐτῆς στὴ Βενετία δὲν ἦταν μόνο ἀποτέλεσμα συγκυρίας ἀλλὰ καὶ ἡ ἔκφραση τῆς πρόθεσης τῶν δύο συμβαλλομένων νὰ ἀποφύγουν τοὺς (διπλοὺς) δασμοὺς ποὺ οἱ Βενετοὶ ἐπέβαλαν στὴ Βενετία καὶ στὴν Κέρκυρα σὲ ὅσους ἐμπορεύονταν μὲ τὴν Ἡπειρο¹⁸.

Ἐνα ἄλλο ζήτημα ἀφορᾶ τὴ χρονολόγηση τῆς συγγραφῆς τῶν *Διδαχῶν*. Ἡ συγγρ. φαίνεται νὰ μὴν ἔχει ξεκαθαρισμένη ἀποψη: ἄλλοτε ὑποστηρίζει ὅτι ὁ Ραρτούρος ὀλοκλήρωσε τὴ σύνθεση τοῦ ἔργου στὴ Βενετία, ἄλλοτε ὅτι «θὰ πρέπει νὰ εἶχε ἤδη ἀρχίσει τὴ συγγραφή τους στὴν Κέρκυρα», ἢ ὅτι οἱ *Διδαχῆς* εἶχαν ἤδη ἐκφωνηθεῖ ἀπὸ τὸν ἄμβωνα στὴν Κέρκυρα. Ἐπίσης, ἡ συγγρ. ὑποστηρίζει ὅτι ὁ μητροπολίτης Παροναξίας Θεωνᾶς βρέθηκε στὴν Κέρκυρα πρὶν ἀπὸ τὶς 13 Αὐγούστου 1559, ὅποτε ἀναφέρεται ὁ Ραρτούρος στὴ Βενετία, καὶ ὅτι ἐκεῖ ἔγραψε τὸν Πρόλογο «*τοῖς αἰδεσίμοις ἀρχιερεῦσι καὶ φιλαρέτοις πατράσι τῷ τε λοιπῷ τοῦ Κυρίου χριστωνύμω πληρώματι*» ποὺ προτάσσεται τοῦ ἔργου (σ. 119). Πῶς ὅμως δικαιολογεῖται ἡ εὐχὴ ποὺ διατυπώνει ὁ Θεωνᾶς στὸν Πρόλογο, νὰ δοθεῖ ἀπὸ τὸν βενετὸ συγκλητικὸ Βαρθολομαῖο Σοράντζο (Soranzo) ἡ ἄδεια γιὰ τὴν ἐκτύπωση τῶν *Διδαχῶν*; «Ἀλλὰ γε καὶ τῷ βραβευτῇ τοῦ παρόντος συνθήματος κυρίῳ Βαρθολομαίῳ τῷ Σοράντζῳ ἀνδρὶ ἐπιφανεστάτῳ τῆς τῶν

15. Ἀνάλογη ταχτικὴ ἀκολούθησε καὶ ὁ Damian di Santa Maria γιὰ τὶς ἐκδόσεις τῶν λαϊκῶν λογοτεχνικῶν ἔργων τοῦ ἔτους 1543-1544.

16. Ὅσα σημειώνει ἡ συγγρ. στὴ σ. 81, σημ. 201 δὲν ἀνταποκρίνονται στὴν πραγματικότητα. Ὁ Φίλιππος Ἡλιοῦ, «Σημειώσεις γιὰ τὰ “τραβήγματα” τῶν ἑλληνικῶν βιβλίων τὸν 16ο αἰώνα», *Ἑλληνικά* 28 (1975) 134-135 στὸ κοινὸ τῆς δυσητικῆς ἀγορᾶς τοῦ ἑλληνικοῦ βιβλίου περιλαμβάνει τοὺς Ἑλληνας τῆς Βενετίας καὶ ὄχι τῆς βενετικῆς ἐνδοχώρας.

17. Ἀρχεαικῆς μαρτυρίες γιὰ τὴν παρουσία (1566-1567) τοῦ Δήμου Ριζικάρη στὴν Κέρκυρα γιὰ ἀγορὰ καὶ διακίνηση ἐμπορευμάτων συγκεντρώνει ἡ συγγρ. στὴ σ. 81, σημ. 200.

18. Βλ. Γεώργιος Σ. Πλουμίδης, *Αἰτήματα καὶ πραγματικότητες τῶν Ἑλλήνων τῆς Βενετοκρατίας (1554-1600)*, Ἰωάννινα 1985, σ. 9, ἀρ. 31 (11 Ἰουλίου 1561).

Ἐνετῶν μεγαλοπρεποῦς Γερουσίας ὄντι προθυμοτέρῳ γενέσθαι ποιήσητε ὥστε πρὸς χαλκοτυπίαν ἐνδοῦναι εἰ καὶ τι τῶν ἄλλων ἐστὶν ἐν ἡμῖν ἀγαθὸν καὶ σωτήριον» (Α2ν). Πῶς γνώριζε ὁ Θεωνᾶς ὅτι ἐπιφορτισμένος μὲ τὸν ἔλεγχον τῶν Διδαχῶν ἦταν ὁ Σοράντζος αὐτός; Κι ὅμως μὲ μιὰ προσεκτικὴ ἔρευνα τοῦ ζητήματος αὐτοῦ ἡ συγγρ. θὰ ἐξακρίβωνε ὅτι ὁ πατριαρχικὸς ἑξαρχος Θεωνᾶς συνάντησε τὸν Ραρτοῦρο στὴ Βενετία καὶ ὄχι στὴν Κέρκυρα. Πράγματι, σύμφωνα καὶ μὲ μιὰ αὐτόγραφη ἐπιστολὴ τοῦ Θεωνᾶ πρὸς τὸν καρδινάλιο Γουλιέλμο Σιρλέτο, ἐπιβεβαιώνεται ἡ παρουσία τοῦ πατριαρχικοῦ ἑξάρχου στὴ Βενετία τουλάχιστον ἀπὸ τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1559¹⁹. Ἡ ἐπιστολὴ γράφτηκε στὴ Βενετία στὶς 24 Ἀπριλίου 1560 καὶ στάλθηκε στὴ Ρώμη· συνοδεύεται μὲ τὴ σημείωση «ἐγράφη ἐν οἰκίᾳ μισερ Μανουήλου Καντακουζηνοῦ», ὅπου ἐφιλοξενεῖτο ὁ ἐκλεκτός αὐτός ἐκκλησιαστικὸς ἄνδρας. Φαίνεται λοιπὸν ὅτι ὁ Θεωνᾶς κατέληξε στὴ Βενετία, ὅπου παρέμεινε γιὰ μικρὸ ἀκόμη χρονικὸ διάστημα φιλοξενούμενος τοῦ τέως γαστάλδου τῆς ἐλληνικῆς Ἀδελφότητος Μανουὴλ Καντακουζηνοῦ. Τότε λοιπὸν γνώρισε καὶ τὸν Ἀλέξιο Ραρτοῦρο καὶ ἀποδέχτηκε τὴν πρόσκλησή του νὰ προλογίσει τὶς Διδαχὲς πρὶν ἀπὸ τὰ τέλη Νοεμβρίου τοῦ 1559, ὅποτε ἐγκρίθηκε ἡ ἐκτύπωση τοῦ ἔργου. Πάντως, ἄς σημειωθεῖ ὅτι τὸ ὄνομα τοῦ Σοράντζου αὐτοῦ δὲν ἀπαντᾷ στὰ σχετικὰ ἔγγραφα ποὺ ἐκδόθηκαν.

Ἡ συγγρ. ὑποδεικνύει ὡς πρότυπο τῶν Διδαχῶν τὶς *Prediche* (α' ἔκδ. Gabriel Giolito de' Ferrari et fratelli 1554) τοῦ φραγκισκανοῦ Cornelio Musso (1511-1574)²⁰, ἃν καὶ, ὅπως σημειώνει, «πρόκειται γιὰ συμπέρασμα ποὺ προκύπτει ἀπὸ μιὰ πρώτη προσέγγιση ποὺ κάναμε στὸ θέμα». Ὡς συνδετικὰ μεταξὺ τῶν δύο ἔργων σοιχεῖα καταγράφει: τὴν παράλληλη τυπογραφικὴ διάταξη τῶν τίτλων τῶν δύο κειμένων (ἀλλὰ καὶ τοῦ Δαμασκηνοῦ Στουδίτη οἱ τίτλοι συμπίπτουν) καὶ τὰ πρωτογράμματα τῶν Ὀμιλιῶν, ποὺ εἶναι μέσα σὲ ξυλογραφικὸ πλαίσιο· τὶς, περιορισμένες σὲ ἑκταση, παράλληλες μεταβατικὲς προτάσεις ἀπὸ τὴ μία ἐνότητα στὴν ἄλλη καὶ τὶς καταληκτικὲς φράσεις κάθε Ὀμιλίας (ἀλλὰ, ὅπως καὶ ἡ ἴδια διαπιστώνει, «περισσότερες ὁμοίωτες παρουσιάζει ἡ κατακλείδα τῶν Διδαχῶν τοῦ Ραρτούρου μὲ τὶς καταληκτικὲς φράσεις Ὀμιλιῶν δια-

19. Ὑποδειγματικὰ δημοσιευμένη καὶ σχολιασμένη ἀπὸ τὸν Χ. Γ. Πατρινέλη, «Ἐπιστολαὶ Ἑλλήνων πρὸς τὸν πάπαν Γρηγόριον ΙΓ' (1572-1585) καὶ τὸν καρδινάλιον Σιρλέτον († 1585) (ἐκ τοῦ ἑλληνικοῦ Βατικανοῦ κώδικος 2124)», *Ἐπετηρὶς τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου* 17 (1967) 51-53 καὶ πίν. 1.

20. Γιὰ τὸν Cornelio Musso ἡ συγγρ. παραπέμπει μόνο στὴν *Enciclopedia Italiana*, τόμ. 24, λῆμμα «Musso» τοῦ Giuseppe Toffanin. Ἄς προστεθοῦν: Hubert Jedin, «Der Franziskaner Cornelio Musso», *Römische Quartalschrift* 41 (1933) 207-275· G. Cantini, «Cornelio Musso dei Frati Minori Conventuali, Predicatore, Scrittore e Teologo al Concilio di Trento», *Miscellanea Franciscana* 41 (1941) 145-174, 424-463. Giovanni Pozzi, «Intorno alla predicazione del Panigarola», *Problemi di vita religiosa in Italia nel Cinquecento, Atti del convegno di Storia della Chiesa in Italia (Bologna, 2-6 settembre 1958)*, Padova, Antenore, 1960, σσ. 315-322· Angelo Poppi, «Il commento della lettera di San Paolo ai Romani di Cornelio Musso (1539)», *Il Santo* 6 (1966) 225-260· Antonino Poppi, «La Teologia nell'Università e nelle Scuole», *Storia della Cultura Veneta. Dal primo Quattrocento al Concilio di Trento*, 3/III, Vicenza, Neri Pozza Editore, 1981, σσ. 18, 24, 29-30.

φόρων βυζαντινῶν πατέρων»)· επίσης, κάποια θέματα, πού, συχνά, ἀνήκουν σὲ διαφορετικὲς Ὀμιλίες καὶ τὰ ὁποῖα ὁ Παρτούρος χρησιμοποιεῖ στὸν λόγο του μὲ ἀξιοσημείωτη ὁμως ἐλευθερία. Σὲ ἐξάρτηση τοῦ Παρτούρου ἀπὸ τὸν Musso παραπέμπει καὶ ἡ κοινὴ τεχνικὴ πού υἱοθετεῖται στὴ διαίρεση τοῦ κύριου θέματος κάθε Ὀμιλίας σὲ «στάσεις» («parti» στὸν Musso) καὶ ἡ πυκνότητὰ τῶν παραπομπῶν στὰ ἱερὰ κείμενα. Ἀλλὰ ἡ διαίρεση αὐτὴ (ἀλλὰ καὶ ὁ ὅρος) εἰσάγεται ἤδη ἀπὸ τὸν Ἑρμαγόρα καὶ τὸν Ἑρμογένη (*Περὶ στάσεων*) καὶ συνεπῶς δὲν μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ἀποδεικτικὸ στοιχεῖο· ὀφείλεται στὴ ρητορικὴ παιδεία τῶν δύο συγγραφέων. Τὸ γεγονὸς μάλιστα ὅτι ἡ σχετικὴ ὀρολογία λείπει ἀπὸ τοὺς Ἑλληνες συγχρόνους τοῦ συγγραφέως (τὸν Καρτάνο καὶ τὸν Δαμασκηνό), ἀφήνει νὰ διαφανεῖ ὅτι ὁ Παρτούρος ἦταν γνώστης τῆς μακρᾶς (βυζαντινῆς) παράδοσης τῆς ἐκκλησιαστικῆς ρητορικῆς καὶ ἀποτελεῖ ἀπόδειξη τῆς καλῆς ἐγκύκλιος μόρφωσης πού εἶχε ἀποκτήσει στὴν Κέρκυρα κατὰ τὰ χρόνια τῆς νεότητάς του. Ἡ χρῆση τοῦ ὅρου «ἡθοποιία» στὸ περιθώριο τοῦ φ. α3ν ἐνισχύει τὴν ὑπόθεση αὐτὴ. Τὰ στοιχεῖα, συνεπῶς, πού προσάγονται, εἶναι ἐξαιρετικὰ φτωχὰ καὶ ἀδύναμα γιὰ νὰ ὑποστηρίξουν ἀδιαμφισβήτητῃ ἐξάρτηση τοῦ Παρτούρου ἀπὸ τὸν Musso. Γνώμη μου εἶναι ὅτι, ὅπου τυχὸν παρατηρεῖται κάποια νοηματικὴ σύγκλιση μεταξὺ τους, μὲ τίς γνώσεις πού διαθέτουμε σήμερα, αὐτὴ πρέπει νὰ ἀποδοθεῖ στὴν κοινὴ, ἀκένωτη ἄλλωστε, πηγὴ ἐμπνευσης τῶν δύο δημιουργῶν, τὸν λόγο τῆς Ἁγίας Γραφῆς καὶ τῶν πατέρων τῆς Ἐκκλησίας καί, συμπληρωματικά, στὴν «παραδειγματικὴ λογοτεχνία» (*letteratura esemplare*)²¹, καὶ ὄχι σὲ ἄμεση ἐπίδραση τοῦ ἰταλικοῦ κειμένου. Ἔτσι, ἡ ἔρευνα τῶν ἰταλικῶν πηγῶν τοῦ Παρτούρου παραμένει ἀνοικτὴ καὶ θὰ πρέπει νὰ συμπεριλάβει τίς Ὀμιλίες τοῦ Antonio de Guevara καὶ τοῦ Luis de Granada, πού ἐκδόθηκαν ἀμέσως μετὰ τίς *Prediche* τοῦ Musso καὶ ἀπὸ τὸ ἴδιο τυπογραφεῖο, τῶν ἀδελφῶν Giolito, τὸ 1555 καὶ τὸ 1556, καὶ γνώρισαν ἐντυπωσιακὴ ἐκδοτικὴ ἐπιτυχία τὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 16ου αἰῶνα ἀντίστοιχα μὲ τίς 39 καὶ 62 ἀνατυπώσεις τους²². Ἐφόσον δὲν ἔχει ἐντοπιστεῖ τὸ πρότυπο τοῦ Παρτούρου, ἡ ταύτιση τῶν ἀναφορῶν στὴν Ἁγία Γραφή καὶ στοὺς πατέρες τῆς Ἐκκλησίας μικρὴ μόνον ἀξία ἔχει. Τὰ παραδείγματα τοῦ Ἰαννοῦ Χαρίτων (1529-*Fior di Virtù*)²³ καὶ τῆς Παλαιᾶς τε καὶ Νέας Διαθήκης (1536-*Fioretto di tutta la Bibia historiato*)²⁴ ἀρκοῦν, νο-

21. Βλ. σχετικὰ Carlo Delcorno, *Exemplum e Letteratura. Tra Medioevo e Rinascimento*, Bologna, Il Mulino, 1989, ὅπου καὶ ἡ σημαντικότερη βιβλιογραφία. Βλ. ἐπίσης τὴ συμβολὴ τῆς Lina Bolzoni, «Oratoria e prediche», στο Α. Asor Rosa (ἐπιμ.), *Letteratura italiana*, III, Le forme del testo, 2. La prosa, Torino, Einaudi, 1984, σσ. 1041-1063.

22. Βλ. Amedeo Quondam, «La letteratura in tipografia», *Letteratura italiana*, (ὁ.π., σμ. 21), II. Produzione e consumo, Torino, Einaudi, 1983, σσ. 643-644. Τὸ ἔργο τῶν δύο αὐτῶν ἐκκλησιαστικῶν λογίων δὲν ἀπασχόλησε τὴ συγγραφέα.

23. Νεότερη ἐκδοση τοῦ ἔργου δὲν διαθέτουμε. Τὸ κείμενο τῆς χειρόγραφης κυπριακῆς παραλλαγῆς ἐκδόθηκε τελευταία: Ἰαννοῦ Χαρίτων - Φιὸρ δὲ Βερτού. Ἡ κυπριακὴ παραλλαγή. Εἰσαγωγή - Ἐπιμέλεια Ἑλένη Κακουλίδη-Πάνου, Κομνηνὴ Δ. Πηδῶνια, [Δημοσιεύματα τοῦ Κέντρου Ἐπιστημονικῶν Ἑρευνῶν XVI], Λευκωσία 1994.

24. Βλ. Ἰωαννίκιος Καρτάνος, *Παλαιὰ τε καὶ Νέα Διαθήκη. Βενετία 1536*, Ἐπιμέλεια κειμένου - Εἰσαγωγή - Σχόλια - Γλωσσάριο Ἑλένη Κακουλίδη-Πάνου, τόμος Α', Ἀθήνα 1988.

μίζω, για να καταδείξουν πόσο όλισθηρό είναι το έδαφος ως προς τις γενικότερες εκτιμήσεις μας για το μορφωτικό επίπεδο των Έλλήνων συγγραφέων τους.

Ή συγγρ. κάνει λόγο για την έλληνομάθεια του Παρθούρου και υποστηρίζει «με κάθε επιφύλαξη ότι [αυτός] δεν είχε ιδιαίτερη πρόσβαση στα κλασικά κείμενα» (σ. 183, 63)· κι όμως στις σσ. 197-202 δημοσιεύει και σχολιάζει δύο ολιγόστιχα επιγράμματα σε έλεγειακό δίστιχο, αφιερωμένα στον πάπα Παύλο Γ'. Ως προς τη γλώσσα τους ή συγγρ. διαπιστώνει έντονη την επίδραση από το λεξιλόγιο του Όμηρου, στοιχείο που «υποδηλώνει μια βασική κλασική παιδεία αξιόλογη για την εποχή και το χώρο που ζήσε» (σ. 200), για να καταλήξει ότι ο Άλέξιος Παρθούρος «κατόρθωσε να συνθέσει τα δύο στιχουργήματα εφαρμόζοντας γενικά τους μετρικούς κανόνες του έλεγειακού διστίχου και χρησιμοποιώντας σωστά σπάνιες λέξεις και συντάξεις της αρχαίας γλώσσας» (σ. 199). Αυτό δεν θα είχαν συντεθεί, αν ο Παρθούρος ήταν άγευστος κλασικής παιδείας²⁵.

Ή γλώσσα των Διδαχών περισσότερο από «δείγμα της κοινής όμιλουμένης του 16ου αιώνα» είναι αντιπροσωπευτική της λόγιας εκκλησιαστικής γλώσσας της εποχής, που αποκλίνει από το μέσο γλωσσικό επίπεδο των έλληνόφωνων Όρθοδόξων της Ανατολής. Μια σύγκριση με τη γλώσσα του Καρτάνου ή του συγχρόνου του Δαμασκηνού Στουδίτη αποτυπώνει τον βαθμό απόκλισης, και σε συνδυασμό με την περίτεχνη όργάνωση του κειμένου, την πυκνότητα εμφάνισης των ρητορικών σχημάτων και των αναφορών στα ιερά κείμενα, έξηγει γιατί οι Διδαχές γνώρισαν έκδοτική άποτυχία και δεν ανατυπώθηκαν ποτέ, σε αντίθεση με τα έργα του Καρτάνου και του Στουδίτη, που λόγω του δημόδους ύφους τους και της γλώσσας τους, παρά τον όγκο και την ύψηλη τιμή αγοράς τους, αναδείχθηκαν σε μεγάλες έκδοτικές έπιτυχίες και ανατυπώθηκαν κατ' επανάληψη.

Ή Έκθεσις της των Γραικών διαγωγής και εύσεβείας αυτών είναι ένα από τα πολλά κείμενα που καταγράφουν τους κανόνες της ζωής των μοναχών και των κληρικών της Όρθόδοξης Ανατολικής Εκκλησίας και των λαϊκών σε θέματα νηστείας, γάμου και βάπτισης, και σύμφωνα με τον έκτενη τίτλο που προτάσσεται συντάχθηκε «εις γλωτταν κοινήν διά πρόσταξιν του ευγενικωτάτου άνδρος κυρίου Άστορίου του Μπαλίωνος, άξιωτάτου στρατηγού πόλεως Κερκύρας» με σκοπό να ενημερωθεί, καθολικός αυτός, για το όρθόδοξο δόγμα και τυπικό. Ή υπόθεση την όποια διατυπώνει ή συγγρ., πίσω από την έντολή του βενετού στρατιωτικού διοικητή της Κέρκυρας Astore Baglioni να υποκρύπτεται ή πρόθεσή του να διαγνώσει τις όποιες τυχόν φιλομεταρρυθμιστικές άνησυχίες του Παρθούρου δεν εύσταθει. Ύπῆρχαν ασφαλώς πολλοί άλλοι τρόποι περισσότερο αποτελεσματικοί από αυτόν για να πετύχει ό Baglioni τον υποτιθέμενο σκοπό του. Ή συγγρ. χρονολογεί όρθα την Έκθεσιν στα χρόνια της θητείας του Baglioni στην

25. Όυτε βέβαια ό Παρθούρος, κατά την παραμονή του στη Ρώμη το 1540, θα αναλάμβανε να αντιγράψει την «Έξήγησιν εις την Τετράβιβλον του Πτολεμαίου» και την εισαγωγή στο ίδιο έργο του Πορφυρίου, που περιέχονται στο χειρόγραφο Parisinus gr. 2412. Άνάλογης γλώσσας και ύφους είναι και το επίγραμμα «τό γραμμένο και αυτό κατά τα όμηρικά πρότυπα προς τιμήν του Γάδη» (σ. 200) και το βιβλιογραφικό σημείωμα του Παρθούρου, που κατακλείουν το κείμενο.

Κέρκυρα (1554-1557) και την εκδίδει στο Παράρτημα βάσει του μοναδικού χειρογράφου (Perusinus 572 [= H 57]) που παραδίδει το έργο²⁶. Τη συγγρ. όμως δεν την απασχολεί και η ιταλική μετάφραση της *Ἐκθέσεως* που προτάσσεται του ελληνικού κειμένου (φφ. 1-18), ή σκοπιμότητα της εκπόνησης και βέβαια η πατρότητα της μεταφραστικής εργασίας. Κι όμως είναι ένδεχομένο, που δεν μπορεί να αποκλειστεί, λόγω του ειδικού, θεολογικού και δογματικού, περιεχομένου του κειμένου, ή μετάφραση αυτή να έγινε αν όχι από τον ίδιο τον Ραρτούρο, το πιθανότερο κάτω από την εποπτεία και την τελική έγκρισή του.

Ἡ βιβλιοκρισία θά ἀπλωνόταν ὑπερβολικά ἀν συγθέντρωνε καὶ συζητοῦσε τὶς ἀσάφεις, τὶς ἀδεξιότητες²⁷ καὶ τὶς μεθοδολογικὲς ἀδυναμίες ποὺ δυστυχῶς βρῖθουν στὸ βιβλίο αὐτό. Ἡ ἐλλιπὴς κατοχὴ τῆς ἐλληνικῆς καὶ ξενόγλωσσης βιβλιογραφίας ὀδηγεῖ τὴ συγγρ. σὲ ἀβασάνιστες καὶ ἐσφαλμένεσ ἐκτιμήσεις καὶ γενικεύσεις. Λ.χ.: Ἄνακριβὴ εἶναι τὰ σχετικὰ μὲ τὴν πνευματικὴ καὶ καλλιτεχνικὴ κίνηση στὴ Ρώμη κατὰ τὴν περίοδο (περ. 1540) ποὺ ὁ Ραρτούρος βρέθηκε ἐκεῖ, κι αὐτὸ γιὰτὶ παραβλέπονται οἱ συνέπειες τῆς λεηλασίας τῆς Ρώμης ἀπὸ τοὺς Ἰσπανοὺς τὸ 1527 (sacco di Roma)²⁸. Γιὰ τὸν παπικὸ δεκάνο monsignor Giovanni Gaddi († 1543) καὶ τὸν κύκλο τῶν Ἰταλῶν καλλιτεχνῶν, ποιητῶν καὶ λογίων ποὺ συντηροῦσε στὸ μεγαλοπρεπὲς ἀρχοντικὸ του στὴ Ρώμη ἀφιερώνει μερικὲς σελίδες ὁ πολὺς Giovanni Cellini στὴν *Ἀὐτοβιογραφία* του²⁹. Ὁ Cellini κάνει λόγο γιὰ τὴν παρουσία ἐνὸς «Giovanni, greco, grandissimo litterato», ὁ ὁποῖος κατ' ἄλλους μελετητὲς ταυτίζεται μὲ τὸν Ἰωάννη Λάσκαρη καὶ κατ' ἄλλους μὲ τὸν Giovanni Vergerio³⁰. Ὁ Ραρτούρος γιὰ νὰ συμπληρώσει τὰ πενιχρά του οἰκονομικά, ἀντέγραψε τὸ χειρόγραφο Parisinus gr. 2412 κατ' ἐντολὴν τοῦ βιβλιόφιλου Gaddi καὶ συνέθεσε (ὄχι ἀντέγραψε, σ. 65) ἕνα δικό του ἐπίγραμμα σὲ ἐλεγειακὸ δίστιχο πρὸς τιμὴν τοῦ ἐκλεκτοῦ φλωρεντινοῦ παραγγελιοδότη του, ποὺ κατακλείει τὸ βιβλιογραφικὸ σημεῖωμα³¹. Ἀσφαλῶς καὶ ἡ ἀνάμειξη τῶν Ἰσπανῶν στὶς ὑποθέσεις τῆς Ἀνατολικῆς Μεσογείου δὲν ἀρχίζει στὸ δεῦτερο μιστὸ τοῦ 16ου αἰ., ὅπως σημειώνει ἡ συγγρ. στὴ σ. 84, ἀλλὰ

26. Ἡ συγγρ. ὑποστηρίζει ὅτι τὸ ἐλληνικὸ κείμενο τῆς *Ἐκθέσεως*, ποὺ περιέχεται στὰ φφ. 19-40 τοῦ χειρογράφου, εἶναι αὐτόγραφο τοῦ Ραρτούρου, χωρὶς ὅμως καὶ νὰ δημοσιεύει κάποιον φωτογραφικὸ δείγμα μὲ συμβολαιογραφικὴ πρᾶξη του στὴν ἐλληνικὴ, ὥστε νὰ εἶναι εὐκόλος ὁ ἔλεγχος. Ἄντιθετα, δημοσιεύει δείγμα μὲ συμβολαιογραφικὴ πρᾶξη του στὴν ἰταλικὴ (ἀρ. 5), ὅμως δὲν φροντίζει νὰ δημοσιεύσει φωτογραφικὸ δείγμα ἀπὸ τὴν ἰταλικὴ μετάφραση τῆς *Ἐκθέσεως*.

27. Λ.χ., στὴ σ. 6 διαβάζουμε: «Ὁ Σπυρίδων Λάμπρος ἀρκετὰ χρόνια ἀργότερα, τὸ 1923, δημοσίευσε ὀλόκληρο τὸν κολοφῶνα», ἀγνοώντας προφανῶς ὅτι ὁ Λάμπρος ἦταν ἀπὸ τὸ 1918 μακαρίτης.

28. Ἀπὸ τὴν ἐξαιρετικὰ πλούσια βιβλιογραφία γιὰ τὸ γεγονός αὐτὸ βλ. Peter Partner, *Renaissance Rome 1500-1559. A Portrait of a Society*, Berkeley - Los Angeles - London, University of California Press 1976. André Chastel, *The Sack of Rome, 1527*, Princeton, N.J., Princeton University Press 1983.

29. Βλ. *Benvenuto Cellini, La vita*, A cura di Guido Davico Bonino, Torino, Einaudi, 1973, σσ. 107-108, 122, 147-148, 177-178, 181-184. Ἀπὸ τὴν ἀφήγησή του δὲν λείπει καὶ τὸ πικρόχολο σχόλιο· σημειώνει: «questo misser Giovanni si diletta grandemente delle virtù, con tutto che in lui nessuna non ne fussi».

30. Ὁ.π., σσ. 107, 179.

31. Ἡ συγγρ. δὲν ἐπανεκδίδει τὸ ἐπίγραμμα αὐτὸ (οὔτε καὶ τὸ βιβλιογραφικὸ σημεῖωμα) στὸ οἰκτεῖο κεφάλαιο τῆς Ἐργογραφίας. Περιέργως, στὴ σ. 65 κάνει λόγο γιὰ «ἕνα δικό του ἐλεγειακὸ πεντάστιχο», ἐνῶ στὴ σ. 200 γιὰ τετράστιχο.

πολύ ένωριτερα. Λ.χ., τὰ γεγονότα τῆς Κορώνης (1532/4) ἀποτελοῦν μικρὸ μόνο ἐπεισόδιο στὴ μακρὰ διαμάχη τους με τοὺς Τούρκους, ἢ συμμετοχὴ τους στὶς ναυτικὲς ἐπιχειρήσεις τοῦ Χριστιανικοῦ στόλου κατὰ τὸν τρίτο Βενετοτουρκικὸ πόλεμο (1537-1540), κ.ἄ.. Οἱ μελέτες τοῦ Ἰωάννη Χασιώτη φωτίζουν θαυμάσια τὸ ζήτημα³².

Οἱ σημειώσεις δὲν περιορίζονται στὴ βιβλιογραφικὴ ἢ ἀρχειακὴ (ἢ καὶ τὰ δύο) τεκμηρίωση μιᾶς πληροφορίας ἢ μιᾶς ἀπόφης, ἀλλὰ ἀπλώνονται σὲ πολλὰ καὶ συχνὰ ἀσύνδετα μεταξύ τους θέματα, ποῦ δὲν φαίνεται νὰ ἐξυπηρετοῦν κάποιον, εὐδιάκριτο, σκοπὸ, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἄχρηστη διόγκωση τοῦ κειμένου. Λ.χ., στὴ σ. 69, σημ. 152, με ἀφορμὴ τῆς σύναψης συμφωνητικοῦ μεταξύ τοῦ Ἀλεξίου Παρτούρου καὶ τοῦ Ἐμμανουὴλ Μόσχου ἀπὸ 13 Αὐγούστου 1548 σημειώνεται ὅτι ἡ ἐνοικίαση εἶχε ξεκινήσει τὸ 1539 (πληροφορία ὅμως ποῦ δὲν καταχωρίζεται στὰ βιογραφικὰ γεγονότα τῆς χρονιᾶς ἐκείνης), καὶ ὅτι ἀνανεώθηκε τὸ 1548 καὶ ξανά τὸ 1558. Στὴ συνέχεια δίδονται πληροφορίες γιὰ τὴ ζωὴ τοῦ Ἐμμανουὴλ Μόσχου. Ἡ μισθὴ σημείωση ἀφιερώνεται στὰ βιογραφικὰ τῶν τριῶν ἄλλων μελῶν τῆς Κερκυραϊκῆς πρεσβείας τοῦ 1554 «στὸν Τουρκικὸ στόλο» (sic), τοῦ Ἀλοϊσίου Ἀρκούδη, τοῦ Ἰακώβου Καλόθετου καὶ τοῦ Γερασίμου Venier (χωρὶς ἢ συγγρ. νὰ ἐξηγεῖ γιὰ ποῖο λόγο χρειάζεται νὰ γνωρίζουμε αὐτὰ τὰ γεγονότα καὶ πῶς αὐτὰ συνδέονται με τὴ ζωὴ τοῦ Παρτούρου)³³. Οἱ πυκνὲς παρεμβάσεις στὸ κείμενο, συχνὰ καὶ αὐτὲς ἐκτενεῖς, ἀποπροσανατολίζουν τὸν ἀναγνώστη καὶ «ἐκτροχιάζουν» τὴν ἀνάγνωση. Λ.χ., στὶς σσ. 118-119 παρεμβάλλεται βιογραφικὸ σχεδιάσμα τοῦ μητροπολίτη Παροναξίας Θεωνᾶ ποῦ δὲν προσθέτει νεότερα στοιχεῖα σὲ ὅσα σημαντικὰ συγκεντρώνει ὁ Ἄ. Γλαβίνας³⁴, στὶς σσ. 201-202 βιογραφικὸ σχεδιάσμα τοῦ πάπα Παύλου Γ', κ.ἄ.π..

Ἄδόκιμος εἶναι ὁ τρόπος με τὸν ὁποῖον ἢ συγγρ. παραπέμπει στὸ κείμενο τῶν Διδαχῶν. Σελιδαριθμεῖ (ἀπὸ 1-192) τὸ ἀντίτυπο τῆς Bibliothéque Nationale καὶ παραπέμπει, λ.χ., Δ.2.26.2-3 [= Διδαχὴ 2, σ. 26, τῆς δικτῆς τῆς ἀρίθμησης, ἀράδες 2-3] ἀντὶ τῆς ἀπλούστερης καὶ σύμφωνης με τὴν ὑπάρχουσα ἀρίθμηση τῶν φύλλων τοῦ ἐντύπου β5ν. Φυσικὰ (σσ. 200-201) δὲν παραπέμπουμε «Ὁμ. Ὁδ. E437», ἀλλὰ «Ὁμ. ε 437», οὔτε καὶ περιγράφουμε ἓνα χειρόγραφο, ὅπως τὸ Perusinus 572 (= H 57) στὶς σσ. 192-193,

32. Βλ. Ἰωάννης Κ. Χασιώτης, *Σχέσεις Ἑλλήνων καὶ Ἰσπανῶν στὰ χρόνια τῆς Τουρκοκρατίας, Θεσσαλονίκη 1969* καὶ «Ἡ Πελοπόννησος στὸ πλαίσιο τῆς Μεσογειακῆς πολιτικῆς τοῦ Καρόλου Ε'», *Πελοποννησιακά* 15 (1984) 187-240, ὅπου συγκεντρωμένη καὶ ἡ προηγούμενη βιβλιογραφία (ἡ δεύτερη μελέτη δὲν περιλαμβάνεται στὴ βιβλιογραφία τῆς συγγρ.). Ἐπίσης: γιὰ τὴν ἱστορία τοῦ δουκάτου τοῦ Αἰγαίου κατὰ τὸν 16ον αἰ. (βλ. σ. 119, σημ. 10) ἡ παραπομπὴ στὴν παλιὰ μονογραφία τοῦ Οὐίλιαμ Μίλλερ δὲν ἀρκεῖ· βλ. καὶ Β. J. Slot, *Archipelagus turbatus, Les Cyclades entre colonisation latine et occupation ottomane c. 1500-1718*, I-II, Leiden 1982. Γιὰ τὴν κερκυραϊκὴ οἰκογένεια Βάρελη καὶ τὸν δεσμὸ συγγένειας ποῦ συνέδεε τὸν Ματθαῖο με τὸν Βασίλειο Βάρελη (σ. 69, σημ. 149) βλ. Στέφανος Ε. Κακλαμάνης, «Τρεῖς πρῶτες ἐκδόσεις (1548-1549) ἀπὸ τὸ τυπογραφεῖο τοῦ Βασιλείου Βάρελη καὶ ὁ Μητροφάνης Καισαρείας», *Θησαυρίσματα* 20 (1990) 218-252 καὶ Χ. Γ. Πατρινέλης, «Ἐπιστολὲς τοῦ Ἰππολύτου Βάρελη καὶ τοῦ Μανουὴλ Γλυζούνη, Ἑλλήνων ἐκδοτῶν στὴ Βενετία», *Μεσαιωνικά καὶ Νέα Ἑλληνικά* 4 (1992) 283-319. Γιὰ τὸν νοτάριο λόγιο Γεώργιο Μόσχο (σ. 58, σημ. 109) βλ. καὶ Γιώτα Τζιβάρια-Σπύρος Καρύδης, «*Ἐγὼ Γεώργιος ὁ Μόσχος δημόσιος νοτάριος τῶν Κορυφῶν ἔγραφα*», *Ἴστωρ* 6 (Δεκέμβριος 1993) 19-27.

33. Ἄλλα παραδείγματα: σ. 2, σημ. 5, ὀλόκληρη σελίδα, γιὰ τὸν Ἰωαννίκιο Μαρκορᾶ, τὴν καταγωγή καὶ γιὰ ἄλλα μέλη τῆς οἰκογενείας, σσ. 14-15, σημ. 18 γιὰ τοὺς Ἑβραῖους τῆς Κέρκυρας, σ. 61, σημ. 117 γιὰ τὸν Ἰωάννη τὸν Δαμασκηνὸ καὶ τὸ φιλοσοφικὸ του ἔργο, κ.ἄ.π..

34. Ἄ. Γλαβίνας, «Θεωνᾶς Β' ὁ ἀπὸ Παροναξίας Μητροπολίτης Θεσσαλονίκης», *Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς* 56 (1973) 233-248. Μία παραπομπὴ θὰ ἀρκοῦσε.

μέ τον τρόπο που γίνεται και με τη φιλοδοξία μάλιστα να συμπληρώσουμε την περιγραφή του Elpidio Mioni³⁵!

Στο Παράρτημα δημοσιεύονται 18 δημόσια και ιδιωτικά έγγραφα που προέρχονται από το 'Ιστορικό 'Αρχείο Κερκύρας και το Κρατικό 'Αρχείο Βενετίας. 'Ωστόσο, θα περιμέναμε να περιλαμβάνονται και κάποια άλλα έγγραφα με σημαντικές πληροφορίες για τον 'Αλέξιο Παρτούρο, λ.χ. τὰ σχετικά με την ισόβια έξορία του από την Κέρκυρα (σ. 74), κάτι που δὲν γίνεται παρὰ τὴ διαβεβαίωση τῆς συγγρ. ὅτι «ἡ ἐπιλογή τῶν ἐγγράφων ἔγινε με βάση τὸ ἱστορικό ἐνδιαφέρον πού παρουσιάζουν» (σ. 213). 'Επίσης, περισσότερη φροντίδα χρειαζόταν στὴ στίξη τῶν κειμένων γιὰ τὴν καλύτερη ἀνάγνωση τῶν ἐγγράφων³⁶ (λ.χ., στὸ ἔγγρ. 15, χρειάζεται κόμμα μετὰ τὰ Albanesi 3, Paramatia 10, presentato 13, Allessio 15, plico 15, coperta 15, Napoli 17, Pugliesi 18, manda 19, δὲν χρειάζεται κόμμα μετὰ τὸ huomo 12, datto 15, οὔτε και τελεία μετὰ τὸ respose 20), στὴ χρήση εἰσαγωγικῶν (γράφ. «Dimo ... Costantinopoli.») και στὴ διάκριση ρηματικῶν τύπων τῆς ἰταλικῆς ἀπὸ συνδέσμους (ἔ ἀντι ε στους στ. 3, 9, 12, 13², 17).

“Ὅσα προηγήθηκαν ἀρκοῦν, νομίζω, γιὰ νὰ δείξουν ὅτι δὲν φτάνει ἡ φιλότιμη ἀρχειακὴ ἔρευνα γιὰ νὰ προσφέρουμε τὴ συμβολὴ μας στὴν καλύτερη γνώση τῶν 'Ελλήνων λογίων τοῦ 16ου αἰ., ὅταν, ὡς γνωστόν, παίχτηκε και κερδήθηκε ἡ ἐπιβίωση τοῦ Νέου 'Ελληνισμοῦ. 'Απαιτεῖται ἀκόμη ἡ εὐμέθοδη και ἔξαντλητικὴ ἐπεξεργασία τοῦ πρωτογενοῦς ὑλικοῦ και ἡ καλὴ γνώση και ἐκμετάλλευση τῆς ἑλληνικῆς και τῆς ξένης βιβλιογραφίας.” Ἄς ἐλπίσουμε ὅτι ἡ συγγρ. θὰ μᾶς προσφέρει μιὰ νέα, εὐσύνοπτη και καλοδουλεμένη σύνθεση με τὴ βιογραφία και τὴν ἐργογραφία τοῦ 'Αλεξίου Παρτούρου στὴν Εἰσαγωγή τῆς ἔκδοσης τῶν «Διδαχῶν» πού ἐτοιμάζει.

Πανεπιστήμιο Κρήτης

ΣΤΕΦΑΝΟΣ Ε. ΚΑΚΛΑΜΑΝΗΣ

Κ. Μηνάς, Η γλώσσα των δημοσιευμένων μεσαιωνικών ελληνικών εγγράφων της Κάτω Ιταλίας και της Σικελίας, Αθήνα, Ακαδημία Αθηνών, 1994, σελ. 431.

Το ἔργο, γραμμένο σε πολυτονικό, χωρίζεται σε δύο μέρη: στο πρώτο εξετάζεται ἡ ἱστορικὴ γραμματικὴ και στο δεύτερο το λεξικό των κατωιταλικῶν και σικελικῶν ἐγγράφων. Στον πρόλογο ο συγγρ. ἐπισημαίνει σωστά τα κενά που

35. Βλ. Elpidio Mioni, *Catalogo di manoscritti greci esistenti nelle biblioteche Italiane*, Roma 1964, τόμ. 2, σσ. 313-314.

36. 'Ανάλογες παρατηρήσεις μποροῦν νὰ γίνουν και γιὰ τὴν ἔκδοση τῶν χωρίων ἀπὸ τὶς Διδαχές, πού ἡ συγγρ. ἐκδίδει σποραδικὰ στὸ κείμενο. Λ.χ., σσ. 62-63 [Δ.12.144.2 κ.ἔ. = π4ν]. 'Επίσης δὲν δηλώνει ἂν και πότε παραλείπει λέξη, λέξεις ἢ ἐκτενέστερο κείμενο στὰ χωρία αὐτά. Λ.χ., σ. 62 [Δ.12.145. 10 κ.ἔ. = ρ1r].

υπάρχουν στην έρευνα της μεσαιωνικής ελληνικής και υπογραμμίζει τις δυσκολίες που παρουσιάζει η συγγραφή μιας «γραμματικής και σύνταξης της μεσαιωνικής δημόδους ελληνικής», τονίζοντας ταυτόχρονα την αναγκαιότητα για τη σύνταξη ενός παρόμοιου έργου. Στη συνέχεια μας πληροφορεί ότι η εργασία του ήταν έτοιμη για εκτύπωση, όταν δημοσιεύτηκε το *Lessico greco della Sicilia e dell'Italia meridionale (secoli X-XIV)*, Palermo 1990, του G. Caracausi. Ο συγγρ. αποφάσισε, πάντως, όπως αναφέρει, να προχωρήσει στην έκδοση και του λεξικού με το σκεπτικό πως αυτό παραμένει χρήσιμο «γιατί προσφέρει για κάθε λήμμα φράσεις, όσο γίνεται νοηματικά αυτοτελείς, και γιατί περιλαμβάνει λέξεις-ματά που, παραδόξως, απουσιάζουν από το συστηματικό και οπωσδήποτε σοφό έργο του κ. Caracausi».

Στη σύντομη εισαγωγή παρέχονται γενικές πληροφορίες για τα κατωιταλικά και σικελικά έγγραφα καθώς και για τον χαρακτήρα των εγγράφων αυτών. Στις σσ. 31-36 γίνεται σύντομη αναφορά σε προβλήματα γραφής, στίξης, τόνων και πνευμάτων. Ακολουθεί η φωνητική (σσ. 37-76), η μορφολογία (σσ. 77-138), η παραγωγή και σύνθεση (σσ. 139-160), η σύνταξη (σσ. 171-186) και το λεξικό (σσ. 187-385).

Παρατηρήσεις στη φωνητική¹:

σ. 37. Εξετάζοντας τις λέξεις που διατηρούν το δωρικό α ο συγγρ. προσθέτει στους γνωστούς από την προγενέστερη έρευνα τύπους *λανός* και *νασίδα* τις λέξεις *μεσαμβρία* και *ράχωνας*. Είναι όμως γνωστό ότι το α στο *μεσαμβρία* είναι βραχύ (προέρχεται από το *μέσ-ἄμ(β)ρ-ος, με βράχυνση του α σύμφωνα με τον νόμο του Osthoff) και ότι η συγκεκριμένη λέξη θεωρείται ιωνική (απαντά στον Ηρόδοτο με τη μορφή *μεσαμβρίη*). Για τους ίδιους λόγους (βραχύτητα του α) δεν μπορεί να θεωρηθεί δωρικός τύπος το *ράχωνας*.

σ. 37. Ο συγγρ. αναγνωρίζει ελληνιστική προφορά του υ στο *Αουγούστου*.

σ. 39. Γίνεται προσπάθεια να ερμηνευθούν τύποι όπως η *δός* από αμάρτυρο ο οδός. Την περίοδο όμως αυτή η αποβολή του αρκτικού ο έχει προσλάβει τον χαρακτήρα γενικότερης τάσης και δεν είναι ορθή η αναζήτηση ad hoc τύπων για την ερμηνεία της απουσίας του σε κάθε συγκεκριμένη περίπτωση.

σ. 40. Τους τύπους *αρχλόν*, *δόμνος* δεν πρέπει να τους αναγάγουμε στα λατ. *arcula*, *domina*, αλλά στα λαϊκά λατ. *arcla*, *domna*. Επειδή λοιπόν η συγχοπή έγινε στα λατινικά, είναι λάθος να προσπαθούμε να την ερμηνεύσουμε μέσα στο πλαίσιο της ιστορικής γραμματικής της ελληνικής.

σ. 43. Αναφέρεται ο τύπος *ούλος* = *όλος*, ενώ γίνεται λόγος για τροπή του άτονου ο σε ου.

Στις σσ. 43-44 ο συγγρ. κάνει λόγο για τροπή του ι σε ε. Αν λάβουμε

1. Στο τμήμα που ακολουθεί χρησιμοποιούνται οι ακόλουθες συντομογραφίες: Andriotis, LA: N. Andriotis, *Lexikon der Archaismen in neugriechischen Dialekten*, Wien 1974. IAI: A. Παπαδόπουλος, *Ιστορικών λεξικών της ποντικής διαλέκτου*, τ. Α'-Β', Αθήνα 1958-1961. Κριαράς: E. Κριαράς, *Λεξικό της μεσαιωνικής ελληνικής δημόδους γραμματείας (1100-1669)*, τ. 1-13, 1969-1994 (συνεχίζεται).

όμως υπόψη ότι στο σύνολο των παραδειγμάτων έχουμε τροπή $\eta \rightarrow \epsilon$ (μοναδική εξαίρεση αποτελεί το *κρένω* (< *κρίνω*)), θα πρέπει να δεχτούμε διατήρηση της ανοιχτής προφοράς του η , η οποία, όπως φαίνεται, ενισχύεται από τη γειτνίαση με *ένηχα*. Στην ίδια σελίδα η λ. *Γιράρδης* αναφέρεται λαθεμένα ως παράδειγμα όπου παρατηρείται τροπή του $\iota \rightarrow \epsilon$.

σ. 45. Στα *μούντε Κασσίνου*, *Μούντε Αλβάνου* δεν έχουμε τροπή $\acute{o} \rightarrow \acute{o}u$, αλλά διατήρηση της ξένης προφοράς, αφού η λ. προέρχεται από το κατωιταλικό *munte* < λατ. *mons, montis*.

σ. 46. Στο *Τολομαίος* δεν έχουμε προχωρητική αφομοίωση $o - \epsilon \rightarrow o - o$, γιατί η λ. προέρχεται από το ιταλ. *Tolomeo* και όχι από το *Πτολεμαίος*.

σ. 50. Στο *Αγούστω* γίνεται δεκτή έκκρουση του *ou*: η ύπαρξη όμως του λατ. τύπου *Agustus* μας δείχνει ότι η αποβολή έγινε στη λαϊκή λατινική.

σ. 50. Στο *πλωμικόν* (< *πλωμικόν*) έχουμε την εξέλιξη του $o + i \rightarrow o$ κι όχι $o + i \rightarrow i$, και στο *αφιρώσαμεν* (σ. 51) την εξέλιξη του $i + e \rightarrow i$ και όχι $i + e \rightarrow e$.

Στη σ. 54 ο συγγρ. αναφερόμενος στο φαινόμενο της συνίζησης γράφει: «Πιο σίγουροι (για το ότι υπάρχει συνίζηση) είμαστε με το GM 55 (1111) *μηνί Μαγίω*, με συμφωνοποίηση του i , που θα πρέπει να έγινε πρώτα στην ονομαστική *Μάιος*, όπου το i ήταν άτονο. Περισσότερο βέβαιοι είμαστε για τη συνίζηση του ... *Γιάκωβου*, *Γιάκοπος* (= *Ιάκωβος*), *Γιορδάνος* (*Ιορδάνης* + *Gior-dano*) ...». Το πιο πιθανό είναι πως οι τύποι *Γιάκοπος*, *Γιορδάνος* αποδίδουν ιταλικούς διαλεκτικούς τύπους.

Στη σ. 56 οι τύποι *Πετρίτζη*, *Σπαθίτζης*, *Ασχημίτζης* αναφέρονται ανάμεσα στα παραδείγματα στα οποία παρατηρείται τσιτακισμός του τ πριν από το i . Στη σ. 142 όμως οι ίδιοι αυτοί τύποι ερμηνεύονται ως παράγωγα με το μόρφημα *-ίτζης*. Στην ίδια σελίδα ο τύπος *καστελλατζίου* ερμηνεύεται από το *καστελλάτιον με τσιτακισμό του τ «κι όχι από *καστελλάκιον*, γιατί δεν έχω προσέξει αλλού τσιτακισμό του κ », στη σ. 151 όμως η ίδια λ. ετυμολογείται από το *καστελλάκιον*. Όσο για τους τύπους *Βονιφαζίου*, *Κλημέντζα* και *Κωστάντζα*, αυτοί δεν ανάγονται στα *Βονιφάτιος*, *Κλημέντια* και *Κωστάντια, αλλά απευθείας στα ιταλικά *Bonifazio*, *Clemenza* και *Costanza* και για τον λόγο αυτό δεν μπορούν να χρησιμοποιηθούν ως τεκμήρια τσιτακισμού του τ στην ελληνική.

Στη σ. 58 ο συγγρ. αναφερόμενος στην απλοποίηση συμφωνικών συμπλεγμάτων κάνει λόγο για τροπή $\beta\gamma \rightarrow \gamma$ στα *Αγερίω* και *Αγουστίνου*, αμέσως μετά όμως αναφέρει: «Το φαινόμενο παρουσιάζεται ήδη στην κοινή και προϋποθέτει προφορά του u ως *ou*, το οποίο εκκρούστηκε από το a ». Όπως αναφέραμε προηγουμένως εξετάζοντας το *Άγουστος*, η τροπή αυτή είχε γίνει ήδη στα λατινικά.

Στο *Ματαίου* (σ. 58) δεν έχουμε τροπή $t\theta \rightarrow \tau$, γιατί δεν προέρχεται από το *Ματθαίος*, αλλά από το ιταλ. *Matteo*.

Στα *ιερές* (< *ίερεύς*), *χαλκές* (< *χαλκεύς*) γίνεται δεκτό ότι έχουμε τροπή $\varphi \rightarrow \sigma$ (σ. 58) και δεν αναφέρεται η πλούσια βιβλιογραφία για το φαινόμενο και η σωστή, κατά πάσα πιθανότητα, άποψη των Thumb, Καφωμένου, που δέχονται πως στα αρσενικά του τύπου αυτού έχουμε συναίρεση του *ea* σε η , η οποία μαρτυρείται στη μεταγενέστερη δωρική διάλεκτο και στη συνέχεια ανοιχτή προφορά

του η ως ε (όπως *νεαρόν* > *νηρόν* > *νερόν*). Η παρουσία των τύπων αυτών στην Κάτω Ιταλία είναι σημαντική, κυρίως αν λάβουμε υπόψη ότι οι βασικές επιφυλάξεις του Χατζιδάκη απέναντι στην άποψη του Thumb συνδέονταν με την περιορισμένη γεωγραφική εξάπλωση του φαινομένου στη νέα ελληνική, σε αντίθεση με την ευρύτατη διάδοσή του στην αρχαιότητα.

σ. 59. Η εναλλαγή λ - ρ στα *κλίβανος* - *κρίβανον* δεν πρέπει να συγχέεται με την τροπή λ + Σ > ρ + Σ.

Στο *Κώστας* < *Κώνστας* (σ. 64) έχουμε κανονική αποβολή του έρρινου πριν από το διαρκές σ και δεν είναι σωστό να συνεξετάζεται με τη διαφορετικής φύσης απλοποίηση φτ > τ.

Στα *ενγυητάδες*, *συνκλείου*, *συνγγενήν*, *ενγγόνης* κ.ά. (σ. 64) δεν παρατηρείται ανάπτυξη έρρινου —τα συμπλέγματα αυτά είναι έτσι κι αλλιώς έρρινα—, αλλά προσπάθεια γραφηματικής απόδοσης του ρινικού συμπλέγματος [ng], ή πιο σωστά γραφηματική επένθεση.

Στις σσ. 63-65, όπου εξετάζεται το φαινόμενο της ανάπτυξης του λεγόμενου «άλογου» έρρινου, δεν αναφέρεται η βασική ειδική εργασία του N. Andriotis, «Zur vermeintlichen Nasalentwicklung im Neugriechischen», *BNJ* 17 (1944) 108-124.

Στις σσ. 67-68 γίνεται λόγος για αφομοίωση του έρρινου με το επόμενο σύμφωνο και ως παραδείγματα αναφέρονται οι λέξεις: *εκλαπρότης*, *Ροπέρτος*, *Ρουπέρτος*, *άπελα* (*άμπελα*), *Γιάκοπος*, *οπλικεύομαι* (< λατ. *obligare*), *ανεποδίστως*, *Αλιπέρτος* κ.ά. Είναι φανερό πως ο συγγρ. παρασύρθηκε από την όμοια γραφηματική απόδοση και συγχέει το ρινικό σύμπλεγμα /mb/ (πρβ. *άμπελα* [ambela] > *άπελα*) και το ηχηρό κλειστό b (πρβ. *obligare* > *οπλικεύομαι*). Στην περίπτωση των ηχηρών κλειστών δεν είναι σωστό να γίνεται λόγος για αφομοίωση του ανύπαρκτου έρρινου στοιχείου, αλλά για απώλεια της ηχηρότητας, που σε αρκετές περιπτώσεις είχε συντελεσθεί ήδη στα ιταλικά, πρβ. *Αλιπέρτος* - ιτ. διαλ. *Alipert*, *Ρουπέρτος* - ιτ. διαλ. *Ruperto* κ.ά.

Στα *Βενεδίττος* (*Benedictus*), *φάτορος* < *φάκτορος*, *Ατταβιανού* (= *Οκταβιανού*) (σ. 71) η τροπή χτ > ττ είχε γίνει στα ιταλικά (πρβ. *Benedetto*, *fattore*, *Ottaviano*). Λαθεμένη είναι και η υπόθεση για αφομοίωση χχ > κχ στο *Ρικχάρδος* (σ. 72), που προέρχεται από το ιταλ. *Riccardo* και όχι από το *Ρικχάρδος, και τθ > ττ στη λ. *Ματτίλδα*, που προέρχεται από το ιταλ. *Mattilde* και όχι από το *Ματθίλδη* (σ. 72).

Στη σ. 74 διαβάζουμε: «παράξενα εσφαλμένες είναι οι γραφές ... *Αλουπούνου*, *λλέγω*, *ρρούγαν*», ενώ στη σ. 70 το διπλό ρ στη λ. *ρρούγαν* ερμηνεύεται ως αποτέλεσμα αφομοίωσης του έρρινου με το επόμενο υγρό (νρ > ρρ).

σ. 76. Το *πετραχήλιν* δεν προέρχεται από το *περιτραχήλιν* με ανομοιωτική πτώση συλλαβής, αλλά από το *επιτραχήλιν*.

Παρατηρήσεις στη Μορφολογία:

σ. 80. Ο πληθυντικός κώδικι αναφέρεται ως παράδειγμα αναλογικής επίδρασης των δευτεροκλίτων στα πρωτόκλιτα. Από τη στιγμή που υπάρχει ον. εν.

χάρτος, ο πληθ. χάρτοι δεν μπορεί να χαρακτηρίζεται «χονδροειδές σφάλμα» (σ. 80).

σ. 84. «Κατά το επίκτητος - επικτήτων σχηματίστηκε η ον. κόμητος, ο»· οι αλλαγές όμως του τύπου αυτού είχαν ήδη εξετασθεί στη σ. 80, πρβ. ον. πράκτορος αντί πράκτωρ.

σ. 84. «Ο τύπος μάρτυρ ... έχει ασφαλώς σχηματισθεί κατά το ρήτωρ-ρήτορος». Πρόκειται για αρχαίο τύπο, από τον οποίο προήλθε και το λατ. martyr.

σ. 85. Η αιτιατ. τον μην δεν «είναι αναλογική προς τις αιτιατικές σε -in των τριτοκλίτων, π.χ. μῦν, πόλιν», αλλά, όπως και οι αναφερόμενοι στην ίδια σελίδα τύποι τον πατήρ, τον ρύαξ, τον ανήρ, γενικευμένος (άκλιτος;) τύπος της ονομαστικής.

Στο πατρών (σ. 86) έχουμε επέκταση της μηδενικής βαθμίδας της γεν. εν. και στον πληθ.

σ. 89. Το καθαράς νοής δεν «έχει προέλθει αναλογικά προς τη δοτ. νοϊ», αλλά είναι το ουσιαστικοποιημένο απαρέμφατο νοεῖν, πρβ. θανή, η (θανεῖν.

σ. 99. Η αντωνυμία πασέου (από πασέου μέρους) χαρακτηρίζεται λαθεμένα ως μετοχή.

Στη φρ. το παιδίν μας (σ. 101) η αντωνυμία μας είναι κτητική κι όχι προσωπική.

σ. 108. Ο τύπος ευπτακοσιοστώ δεν σχηματίστηκε αναλογικά προς το επτά και εβδομήκοντα, αλλά είναι προϊόν συμφυρμού των εφτά και επτά.

σ. 109. Το αγόρασεν συγκαταλέγεται λαθεμένα ανάμεσα στα αναύξητα ρήματα που αρχίζουν από ε- ή αι-.

σ. 118. Το υπήρχουν (= υπῆρχον) δεν έχει «την κατάλ. -ουν, αναλογικά προς το γ' πληθ. πρόσ. του ενεργητ. ενεστῶτα», αλλά αναλογικά προς το γ' πληθ. πρόσ. του παρατατικού συνηρημένων ρημάτων (όπως ἐποίουν).

Ο τύπος ἔζω (= ἔζη) στο C 6 (1097) ο κυρός Νικόδημος ἔζω, δεν έχει «επηρεασθεί ίσως από την κατάλ. -ετο του μεσοπαθητ. παρατατικού», αλλά σχηματίστηκε αναλογικά προς το α' πρόσ. ἔζων.

Θα πρέπει να σημειωθεί ότι ορισμένες παραγωγικές καταλήξεις δεν ήταν λειτουργικές και απαντούν μόνο σε λατ. ή ιταλ. δάνεια. Αυτό ισχύει π.χ. για την κατάλ. -ούτος, που απαντά στα επώνυμα Βαρβούτος (λατ. barbutus ή ιταλ. barbuto, Κορνούτος (λατ. cornutus ή ιταλ. cornuto (σ. 144).

Τα κουπερτούριν και κλητούριν δεν σχηματίζονται με την παραγωγική κατάληξη -τούριν, η οποία κατά τον συγγρ. (σ. 154) είναι προϊόν συμφυρμού των καταλ. -τήριον και λατ. -torium, αλλά προέρχονται από το copertura και κλητός + κατάλ. -ούριν αντίστοιχα.

Η κατάληξη -ίκιος δεν προέρχεται από το λατ. -icius, αλλά από το -ικός + -ιος, όπως άλλωστε δέχεται και ο συγγρ. για το επίθ. μετωπίκιος στη σ. 301.

Στις παραγωγικές καταλήξεις των επιθέτων θα πρέπει να προστεθεί και η κατάλ. -ούσιος, πρβ. κατετούσιος, κατημερούσιον.

Το ητήσεως αντί αιτήσεως κατά το ήτησα δεν είναι προϊόν μορφολογικής αναλογίας.

Οι μετοχικοί τύποι εις τον λίθον τον σχισθέν, τον ρηθέν ηγούμενον, τον παρόν Σεπτέμβριον (σ. 177) δεν έχουν «επηρεασθεί από τα ομοιοκατάληκτα ονόματα σε -ος και ές», αλλά εμφανίζουν τον γενικευμένο τύπο του ουδετέρου.

Στη φρ. διά την παραλίαν άχρι του σταυρού δεν έχουμε επιρρηματική αιτιατική.

Σε μερικές περιπτώσεις η ορθή μορφολογική ανάλυση μας οδηγεί σε βελτίωση των λημμάτων:

σ. 320. «παροχεύω αντί παροίχομαι “παρέρχομαι” ... της παροχούσης ινδικτιώνος». Η αποκατάσταση τύπου παροχεύω είναι περιττή. Στο παροχούσης (αντί παρωχημένης) έχουμε τη συνηθισμένη χρήση ενεργητικής μετοχής στη θέση μέσης, πρβ. του αποιχόντος Συμεών (αντί αποιχομένου). Κατά πάσα πιθανότητα και το λήμμα αποτυχών ο “πεθαμένος”: I 484 (1272) Μαργαρίτη σύμβιος του αποτυχόντος Νικολάου Ρωμαίου, που δεν ευοδώνεται σημασιολογικά, θα πρέπει να διορθωθεί σε αποιχόντος, πρβ. υιός του αποιχομένου Ιωάννου. Το ίδιο ισχύει για το σεσιμιόν (γρ. σεσημειόν) τε διά σταυρίων (σ. 351), όπου η R (obinson) αποκαθιστά σεσημειούμενον, ενώ ο κρινόμενος σημειούμενον η σεσημειωμένον.

σ. 282. «κεχαλαστικός, ή, μάλλον, ως επίρρ. κεχαλαστικώς “χαλασμένος” ... η ... εκκλησία κεχαλαστικός έκειτο». Πρόκειται για γενικευμένο τύπο του ουδετέρου μιας μετοχής που σχηματίστηκε από την παθητ. κεχαλασμένος και την κατάλ. της ενεργ. μετοχής παρακειμένου.

Παρατηρήσεις στο λεξικό:

Όπως αναφέραμε ήδη στην αρχή, το δεύτερο μέρος της εργασίας, δηλ. το λεξικό, καλύπτεται από την εξαιρετη εργασία του Caiacausi, που είχε κυκλοφορήσει 4 χρόνια πριν από την έκδοση του κρινόμενου έργου.

Σε ένα γλωσσάριο επιλεκτικού χαρακτήρα, όπως είναι σε μεγάλο βαθμό το κρινόμενο, είναι απαραίτητο να αναφερθούν τα κριτήρια επιλογής, κάτι που δυστυχώς δε γίνεται.

Δεν υπάρχει συνέπεια στη λημματοποίηση των φωνητικών ποικιλιών. Άλλοτε αποτελούν ξεχωριστά λήμματα (αμπλικεύω, απλικεύω, αππλικεύω) και άλλοτε περιλαμβάνονται στο ίδιο λήμμα (βορδωνάρης, βορδουνάρης).

Σε πολλές περιπτώσεις οι παρατιθέμενες φράσεις δεν έχουν καμία ή έχουν μόνο έμμεση σχέση με το λήμμα που διασαφηνίζουν. Αναφέρω ενδεικτικά: Ιωάννης Βουρδώνης υπάγεται στο λήμμα βορδωνάρης, ζυγοστάμενα στο ζυγοστατημένος, λανά στο λάνινος, σμίξις στο μίξις, ενώ στο λήμμα σμίξις αναφέρεται το τοπωνύμιο Μίξη, του βασιλικού πρωτοσπαθαρίου στο παμβασιλικός, τοποθεσίαν στο τοποθέσιον (ενώ υπάρχει ξεχωριστό λήμμα τοποθεσία), εις την οικοδομήν του ναού και εις τες φεγγιδίους στο υάλινος κ.ά. Συχνά η ίδια φράση παρατίθεται σε δύο διαφορετικά λήμματα. Έτσι, η φρ. κομιζόμενος έν χαρτίον διαχωρισμού παρατίθεται σωστά στο λ. χαρτίον, αλλά και στο λ. κάρτιον. Μερικές φορές οι ίδιες επεξηγηματικές φράσεις καταγράφονται με διαφορετικό τρόπο στα επιμέρους λήμματα. Έτσι, στο λήμμα υπεύχιν διαβάζουμε: T 325 (1196)

κρεββατοστρώσια τρία έχοντα αμφότερα, το μεν τήλο προσκεφάλαια και υπευχύν, ενώ στο λήμμα προσκεφάλαιον: T 325 (1196) κρεββατοστρώσια τρία έχοντα αμφότερα, το μεν τυλοπροσκεφάλαια και επεύχιν. Το ενδιαφέρον παρατακτικό σύνθετο τυλοπροσκεφάλαια δεν αναφέρεται ως ξεχωριστό λήμμα.

Παρατηρήσεις σε επί μέρους λήμματα:

αγαθοτριβεία «εξαίρετη πράξη ή ασχολία» τας τούτου ιχνηλατώντας αγαθοτριβείας. Κατά τον συγγρ. (σ. 186) «Ίσως αντί αγαθοτρυφία “αγαθή τρυφή, αγαθόν συντρύφημα”». Η προτεινόμενη διόρθωση αναιρεί την ευφυή σύνδεση του ιχνηλατώ με το τριβή «ίχνος», αγαθοτριβεία = ίχνη του αγαθού.

«αδούρας, αδούρης “ακρόλοφος” πβ. λατ. adula, aduria “βουνό των πουλιών”». Ίσως η λ. συνδέεται με το διαλ. άντηρας «1. Grenze, 2. Hügel» (αρχ. άνδηρον «Erdaufschüttung, Damm, Rand».

«αμπελόνιζα, η “αμπέλι”. Ίσως αντί του αμπελόριζα. Πβ. 125 (1195) φυτεύσαι αμπελόνιτζας». Στη σ. 148 όμως ο συγγρ. αναφέρει φυτεύσαι αμπελονιτζας και αναγνωρίζει στο ληκτικό τμήμα την υποκοριστική κατάληξη -ιτζα.

«άνωρος, επίθ., “μη ώριμος”. Και αρχ. «ίδ.». GM 124 (1193) και τις (...) ουχ όφεται θάνατον, καν μη άνωρός εστιν η ζωή αυτού», ενώ παρακάτω βρίσκουμε το λήμμα «μιανώριος, επίθ., “που διαρκεί μιαν ώρα”. Πρβ. Δουκ. «μιώριν pro ημιώριον», La.: μινυώριος “βραχύβιος”. Πβ. και μινούριος. C 351 (1193) και τίς εστιν άνθρωπος, ος ζήσεται και ουχ όφεται θάνατον, καν μιανώριός εστιν η ζωή αυτού». Είναι φανερό πως το λήμμα μιανώριος πρέπει να παραλειφθεί. Για τη λ. άνωρος ο Caracausi σημειώνει: «Da gr. ant. άνωρος “prematuro” (lezione dubbia) L-S, ο piuttosto da αν-priv. + ώριος “tempestivo”, quindi μη ανώριος “(vita) non immatura”, “lunga”.»

«διουργία, η “βλάβη, κακό”. Ίσως αντί ραδιουργία. T 380 (1227) διουργίας εκτός». Πιο πιθανή είναι η σύνδεση με το *δηϊουργία (δῆϊος + ἔργον.

«έγκειμαι “κείμαι”. Βλ. και αρχ. κείμαι Ιωάννου ... του εκκειμένου εν τη διακρατήσει». Το λήμμα θα πρέπει να διορθωθεί σε έκκειμαι.

«κάγια “σκούφια”. Από το λατ. cavea (Caracausi)». Η λ. απαντά και στη διάλεκτο του Πόντου (IAP 1,111, όπου αναφέρεται ως αγνώστου ετύμου).

«κάρατρος, -ον: απέρχεται η αυτή οδός και αποδίδει εις τον κάρατρον. Ο Caracausi σωστά συνδέει τη λ. με το χάραδρος. Ο συγγρ. απορρίπτει την άποψη αυτή και γράφει: «κάρατρον, το “αρχή”. Ίσως από το *κάρτατρον αντί κάταρξις». Δεν είναι σαφές με βάση ποιους φωνητικούς νόμους και ποιες παραγωγικές διαδικασίες προήλθε το κάτατρον από το κατ-αρχ-.

«κοντακάριν ... ειρμολόγιον κονδακάριν (sic)». Το sic είναι περιττό, γιατί ο τύπος κονδός αντί κοντός είναι ήδη μεταγενέστερος.

«μορτεύω» “πεθαίνω” από το λατ. mors, mortis ... και μουλτεύω “στασιάζω” ... πρβ. και μορτεύω. Το ρ. μουλτεύω παράγεται από το μούλτος ((λατ. tumultus) (Κριαράς 11,55) και δεν έχει καμία σχέση με το μορτεύω.

«νασίδα... Από το δωρ. νασίς, υποκορ. του νῆσος»· πιο σωστά υποκορ. του νᾶσος.

«ξενιοιάζομαι “ξενιοιάζω, απαλλάττομαι” C 535 (1130-1140;) *ίνα θαυμάσης και ξενιστής εκ την ζημίαν*». Πρόκειται ασφαλώς για το ρ. *ξενίζομαι* «απορώ».

«όμβρος ίσως αντί *ομβρητόν* (πηγάδιν) ως *τοπων*». Πρβ. διαλ. *όμπρος* «abschüssiger, von Regenwasser durchströmter Acher», Andriotis, LA 407.

«οπλικεύω, -ομαι.. “υποχρεώνω”. T 410 (1243) *συνδεσμούμεν ήγουν οπλικεύομεθα ημείς... T 500 (1291) οπλικεύομαι γαρ εμαυτόν (...)* αποφλήσαι...». Είναι φανερό πως το ρήμα έχει τη σημασία «δεσμεύω, -ομαι».

ουδέν «δεν, όχι» R99 (1332) *ερωτηθείς ει υπνούσιν οι μοναχοί εις την μονήν έφη ποτέ μεν ναι, ποτέ δε ουδέν*. Το *δεν* (ζ *ουδέν*) απαντά με τη σημασία «όχι» στο ιδίωμα της Πυλαίας Θεσσαλονίκης και σε άλλα νεοελληνικά ιδιώματα.

«παγγέραστος “αγέραστος, αιώνιος” T 116 (1121) *του κατατολμήσαντος ακυρώσαι ταύτην την πανγέραστον δωρεάν*». Όπως σωστά είχε προτείνει ο Caracausi, η λ. σημαίνει «molto ragguardevole», γιατί είναι σύνθετη από το *πάν* + *γεραστός*.

«*ρύμη* “πλατεία” ... εις το άκρον της *ρύμνης* (sic) *Χαλφούν*». Το sic είναι περιττό, γιατί το *ρύμη* είναι υπαρκτός διαλεκτικός τύπος, βλ. Andriotis, LA, λ. *ρύμη*.

«*τετραμερώνομαι* “ορίζομαι από τα τέσσερα μέρη / πλευρές”: T 278 (1182) *τετραμερωθέν το σύνορον του τοιούτου χωραφίου*». Όπως σωστά έχει σημειώσει ο Caracausi, πρόκειται για το επίρρ. *τετραμερόθεν* (ζ *τετραμερώς* «από τις τέσσερις πλευρές» + *-θεν*).

Η λ. *τυλάριον* δεν σημαίνει «προσκέφαλο», αλλά «στρώμα», πρβ. Ra 38 (1049) *το τυλάριον και το προσκεφαλάδιον πραθήναι προτρέπομαι*.

«*χοιρίδιον*, το “γουρουνάκι”». Από τις παρατιθέμενες φράσεις (πρβ. Caspar 633 [1098] *και τα εκείνων κτήνη, φοράδια και πρόβατα και χοιρίδια*) γίνεται φανερό πως στη μεσαιωνική κατωιταλική, όπως ακριβώς και στη σημερινή, όπου έχουμε *χοιρίδι* «*χόιρος*», η λ. δεν είχε υποκοριστική σημασία.

Ετυμολογικές παρατηρήσεις:

Κατά την ετυμολογική διευκρίνιση των λέξεων παρατίθενται συχνά περιττές ή αυτονόητες πληροφορίες: *κυβερνώ* «φροντίζω, προστατεύω»... πρβ. Δουκ. *κυβερνητάδες, άρχοντες* —*ρύμη* ... παράγωγο του *ρέω*— *προφρώνως* .. από το επίθ. *πρόφρων* κ.ά.

Η λ. *απόδωμα*, *πόδωμα* δεν έχει καμμιά σχέση με το ρ. *αποδίδω*: παράγεται από το ρ. *ποδόω* και είναι μαρτυρημένη από τον 2ο αι. μ.Χ. με τη σημασία «basement, floor» (Sophocles, 900). Στον τύπο *υπόδημα* έχουμε παρετυμολογική επίδραση του *υπόδημα*.

«*βαχαρία*, η “όνομα χωραφίου και δάσους”, από αραβ. bahriyyat “θαλασσινός, βορινός”». Η σύνδεση της λ. με το ροδιακό *παχαρία* «άνοιξη» είναι άστοχη, γιατί το τελευταίο προέρχεται από το τουρκ. behar «άνοιξη», περσικής προέλευσης.

«γουλλίας, ο ίσως “πύργος”. Πβ. Δουκ. γουλά “πύργος”, Κριαράς γούλεος “πύργος”, Κουλάς τοπων. Σερρών, από το τουρκ. Kul(1)e (αραβ. gulla “χορυφή, πύργος”. 437 (1189) εις τον γουλλίαν το όντα πλησίον Λιλιβέρτου». Η λ. γουλλίας προέρχεται από το κατωιταλικό αγούλια «οβελίσκος» με αφαίρεση του αρκτικού α, πρβ. T 321 (1194) την γούλια (= αγούλιαν) και αλλαγή γένους.

«κασσανίτον, το “δάσος με βαλανιδιές” από λατ. *cassanus “βαλανιδιά”»· πιο σωστά από λατ. *cassanetum, πρβ. καστανίτον «καστανεώνας» (λατ. castagnetum).

Το κεφαλατίκιον «δεσποτεία, κυριαρχία» δεν προέρχεται από το κεφαλιτικός, αλλά από το κεφαλάς + κατάλ. -(τ)ίκιον (Κριαράς 8, 149) ή από το *κεφαλατικός (*κεφαλάτον.

Το οσέδιον «πολιορκία» προέρχεται από το λατ. obsidium και όχι από το obsidium.

«πούτζον, το κ. πότζον, το “πηγάδι”, από συμφυρμό του λατ. puteus (σπάν. puteum) και του ιταλ. rozzo “ιδ.”». Ο Caracausi έχει ετυμολογήσει σωστά τη λ. από το «it. merid. ruzzu “id”, a sua volta da lat. puteus».

«ρούγκιον, το, ίσως “ξεχερωμένο μέρος, δάσος υλοτομημένο”. Η λ. ανάγεται στο λατ. rogus “φωτιά”». Δεν αναφέρεται το ειδικό άρθρο του Ν. Κατσάνη, «Τοπωνυμικά I: Ρόγγι - Ρόγγια», ΕΦΦΣΘ 18 (1979) 117-124, όπου η λ. ανάγεται στο λατ. runcare «ξεριζώνω χόρτα, ξεδασώνω».

Ο τύπος συνίρι «σύνορο» δεν προέρχεται απευθείας από το συνόριον, αλλά είναι αντιδάνειο από το τουρκ. sinir (συνόριον.

Στο βιβλίο υπάρχουν πολλά τυπογραφικά λάθη, μερικά από τα οποία αλλοιώνουν το νόημα και δυσκολεύουν την κατανόηση του χειμένου. Αναφέρω ενδεικτικά: σ. 369 «υπεύχιν το “τάπης” αντί υπεύχιν» (προφανώς αντί επεύχιν), σ. 42 «υποργίαν με ακέραιη τη μορφή της από» (προφανώς της υπό), σ. 262 «θελητόν, το, ουσιαστικоп. ουδέτ. του ρηματ. επιθ. βουλητός» (προφανώς θελητός), σ. 283 «κιστέρνα... από λατ. cisterma < cista + -erna» (προφανώς cisterna ... -erna), κ.ά.

Σε αρκετές περιπτώσεις μόνον η προσφυγή στα χειρόγραφα μπορεί να βοηθήσει στην κατανόηση των παραδειγμάτων. Έτσι στη σ. 65 γίνεται λόγος για ανάπτυξη άλoγou έρρινου πριν από το τ στον τύπο πανκράτιος, αντί του πανκράντιος που αναφέρει ο εκδότης, στη σ. 64 ο τύπος διφενσίονος αναφέρεται ως παράδειγμα αποβολής του ν πριν από το σ, αντί του διφεσίονος T 402 (1238) κ.ο.κ.

Μερικές από τις παρατηρήσεις που ανέφερα παραπάνω και αφορούν το δεύτερο μέρος της εργασίας και άλλες πολύ περισσότερες, που δεν σημείωσα εδώ, θα μπορούσαν να είχαν αποφευχθεί, αν ο συγγρ. είχε κάνει χρήση του πολύτιμου *Lexikon der Archaismen in neugriechischen Dialekten* του Ν. Andriotis, το οποίο δεν αναφέρεται καν στη βιβλιογραφία.

Ε. Γαραντούδης, Πολύτροπος Αρμονία. Μετρική και Ποιητική του Κάλβου, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης / Στέγη Καλών Τεχνών και Γραμμάτων, 1995, σελ. 313.

Ανέφικτη δουλειά, για τον εντεταλμένο αναγνώστη, η εξαντλητική παρουσίαση ενός τόσο πυκνού και τεκμηριωμένου έργου, και μάλιστα στα όρια μιας κανονικής βιβλιοκρισίας. Ας δηλώσουμε λοιπόν καταρχήν ότι το ενδιαφερόμενο κοινό δεν γίνεται να πληροφορηθεί επαρκώς για τα περιεχόμενα της ογκώδους μελέτης του κ. Ε. Γαραντούδη, αν δεν κάνει τον κόπο να τη διαβάσει.

Χώρια από τους πίνακες, την πολύτιμη και ευρεία βιβλιογραφία και τα απαραίτητα ευρετήρια του Παραρτήματος, πρόκειται για πάνω από 200 σελίδες (42 σελίδες είναι μόνο οι πλούσιες σημειώσεις), γεμάτες πληροφορίες και γόνιμες απόψεις· για να τις χαρεί κανείς πρέπει και να πληροφορηθεί για τα βασικότερα προβλήματα της περιγραφής του μετρικού νεοελληνικού συστήματος και των ιδιαιτεροτήτων του. Αφού κάνει αυτό τον κόπο, όμως, το βιβλίο αυτό θα του φανεί ένα ορυχείο —κι όχι μόνο για να ειδικευτεί στη μετρική του Κάλβου, αλλά και για να αντιμετωπίζει εφεξής κι άλλα γενικότερα θέματα της νεοελληνικής ποίησης.

Για να μην φανούν όλα αυτά απλό λιβάνισμα, πριν να προβώ στην εξέταση ορισμένων λεπτομερειών με ιδιαίτερο ενδιαφέρον, ας δηλώσω αμέσως ότι το βιβλίο έχει και μια, κατά τη γνώμη μου, σοβαρή ατέλεια· πολλά αντιπαθέστατα λάθη στις ιταλικές παραπομπές, που ενοχλούν και χαλάνε πού και πού τη ροή της ανάγνωσης¹.

Πέρα απ' αυτό, πάντως, πρόκειται για μια πάρα πολύ ενδιαφέρουσα, θα έλεγα μοναδική, προσπάθεια να εκτιμηθεί σφαιρικά η θέση του Κάλβου στην ιστορία της ποίησης, νεοελληνικής και ευρωπαϊκής.

Αν έπρεπε οπωσδήποτε να διαλέξουμε μια διατύπωση που να συνοφίζει τα συμπεράσματα στα οποία καταλήγει ο συγγρ., θα μπορούσαμε να παραθέσουμε την εξής:

[Σ]υμπεραίνουμε με σχετική ασφάλεια ότι ο Κάλβος ξεκινάει από το ιταλικό στροφικό σχήμα προσθέτοντας δύο επινοήσεις του με μεγάλες συνέπειες. Η πρώτη αφορά στο συνδυασμό των τεσσάρων επτασύλλαβων με τον πεντασύλλαβον. Η δεύτερη, και πιο ενδιαφέρουσα, έγκειται στο γεγονός ότι ο Κάλβος εναλλάσσει μέσα στο πλαίσιο της στροφής του εντελώς ελεύθερα ισόμετρος στίχους με τις τρεις μορφές κατάληξής τους (οξύτονους, παραοξύτονους, προπαραοξύτονους) (σ. 65).

Και όντως η διατύπωση αυτή απαντάει κατά κάποιον τρόπο στα αποτελέσματα που βγαίνουν από την έρευνα. Όμως δεν είναι ωφέλιμο, κι ούτε θα ήταν σωστό, να αποπειραθεί κανείς μια τέτοια περιληπτική απόδοση των αποτελεσμάτων της

1. Ανάμεσα στα χειρότερα θα αναφέρω *le Gracie* (= *le Grazie*, σ. 30), *Rosa aulentissima* // (= *Rosa fresca aulentissima* //, σ. 220: τόσο χειρότερο, όσο χαλάει το μετρικό σχήμα του προπαραοξύτονου ιαμβικού οκτασύλλαβου ημιστίχου), «*Per le felicissime noce...*» (= «*Per le felicissime nozze...*», σ. 223).

έρευνας αυτής, όχι μόνο γιατί μέσα στην τεράστια ιταλική ποιητική παράδοση μπορούν ίσως να βρεθούν κι άλλα παραδείγματα για παραπέρα συζήτηση, αλλά προπαντός γιατί το ενδιαφέρον του έργου έγκειται ακριβώς στις διαδρομές που ακολουθεί ο συγγρ. για να εξηγήσει κάτω από άλλη οπτική γωνία αυτό που ήταν όλο τον καιρό μπροστά στα μάτια μας.

Εκείνο που μπορεί, αντίθετα, να βγει χρήσιμο, είναι να διεξέλθει κανείς κάποιες λοξές διαδρομές ανάμεσα στις παραγράφους, ακολουθώντας τις προτιμήσεις του, αλλά και διαβιβαιώνοντας ταυτόχρονα τον υποψήφιο αναγνώστη ότι υπάρχουν άλλες τόσες πλάγιες διαδρομές, και ότι αξίζει τον κόπο να τις εντοπίσει μόνος του.

Για τον ξένο νεοελληνιστή, τα πιο ενδιαφέροντα μέρη είναι, ίσως, εκείνα που αφορούν στις σχέσεις του Κάλβου με τη νεοελληνική σύγχρονή του παράδοση. Κι αυτό όχι μόνο γιατί οι σχέσεις του Κάλβου με την ιταλική παράδοση θεωρούνται κάτι το αυτονόητο (και από καιρό παραδεδομένο, από την ιταλική τουλάχιστο κριτική), αλλά και ακριβώς για τον λόγο που δηλώνει ο ίδιος ο συγγρ., αφού η ιστορία των νεοελληνικών μετρικών μορφών δεν έχει ακόμη γραφτεί, ούτε έχει γραφτεί εξαντλητικά η ιστορία της νεοελληνικής ποίησης καθαυτή, για τον ξένο, που δύσκολα μπορεί να έχει πλήρη οικειότητα με όλη την ελληνική παράδοση, είναι άκρως ενδιαφέρον να παρακολουθεί τη διαδοχή μερικών μετρικών μορφών μέσα στην τεθλασμένη πορεία της νεοελληνικής λογοτεχνικής παράδοσης². Αυτό ισχύει ιδιαίτερα για την ανάλυση των σχέσεων του στροφικού συστήματος του Κάλβου με τη δομή του δεκαπεντασύλλαβου (και άλλων «στίχων-σκιάς»³) στο πλαίσιο της ιστορίας της νεοελληνικής στιχουργικής (σσ. 31-44). Αντίστοιχα, ο Έλληνας αναγνώστης θα ωφεληθεί ιδιαίτερα από τη διεξοδική ανασκόπηση της ιταλικής παράδοσης που καταστρώνει ο συγγρ., υπογραμμίζοντας μίαν αδιάκοπη ποιητική αλληλουχία που γοητεύει και ανοίγει ορίζοντες.

Για να επεξηγήσω αυτή την άποψή μου, θ' αρκεστώ στην παράθεση μίας μόνον ειδικά ενδιαφέρουσας, για μένα, περίπτωσης των σχέσεων της καλβικής στιχουργικής με την παράδοση. Πρόκειται για την παράγραφο που εξετάζει τις σχέσεις της καλβικής στροφής με ένα κομμάτι χορικού από τον *Ηθικό Τρίποδα* του Ρήγα Φεραίου⁴.

Πρώτο ανάμεσα στα τρία πονήματα αυτού του μεταφραστικού τρίπτυχου είναι *Τα Ολύμπια*, η τραγωδία *Olimpiade* του Pietro Metastasio [...]. Ο χορός των αθλητών άδει επινίκιο ωδή [...] σε τέσσερις στροφές που μοιάζουν ίδιες με εκείνες του Κάλβου [...].

Η ομοιότητα πλήρης και εντυπωσιακή· η τύχη ευδόκησε ώστε ο Ρήγας Βελεστινλής να συνθέσει τη μοναδική πριν από τις *Ωδές* καλβική στροφή. Ας μην υπερτιμήσουμε όμως

2. Γι' αυτό το θέμα, βλ. τη μερική πραγμάτευσή μου στο «Το ύφος του Καταρτζή κι η τεθλασμένη πορεία του δημοτικού πεζού λόγου», στο *Ζητήματα Ιστορίας των Νεοελληνικών Γραμμάτων. Αφιέρωμα στον Κ. Θ. Δημαρά*, Θεσσαλονίκη, «Παρατηρητής», 1994, σσ. 71-79.

3. «Σκιά» (ombra) επονομάζει ο Costanzo di Girolamo (*Teoria e prassi della versificazione*, Bologna, Il Mulino, ²1984, σσ. 177-181) τους ενδεκασύλλαβους που σχηματίζονται με διασκελισμό του τέλους ενός στίχου με τον επόμενό του.

4. *Η στροφή των Ωδών καταγωγή και μορφές της, Η καταγωγή*, σσ. 58-83.

τη σημασία του ευρήματός μας, για αρκετούς λόγους. Καταρχήν, σε κανένα άλλο σημείο του κειμένου του Ρήγα δεν εμφανίζεται το ίδιο στροφικό σχήμα, περιοριζόμενο σε τέσσερις όλες κι όλες στροφές μιας μετάφρασης. Οι καταλήξεις των στίχων και στις τέσσερις στροφές διατάσσονται με τον ίδιο ακριβώς τρόπο, λείπει λοιπόν κι εδώ η καλβική ελεύθερη εναλλαγή των τριών μορφών κατάληξης. Ο τελικός στίχος της στροφής του Ρήγα είναι προπαροξύτονος πεντασύλλαβος [δηλ. προπαροξύτονος ιαμβικός εξασύλλαβος], ενώ στις Ωδές, κατά κανόνα, είναι παροξύτονος πεντασύλλαβος [...]. Στις στροφές του Ρήγα υπάρχουν και πλήρεις και ατελείς ομοιοκαταληξίες και άλλες ηχητικές ομοιότητες που ο Κάλβος θα καταδίκαιζε.

Τί οδήγησε τον Ρήγα στη δημιουργία αυτού του περίτεχνου και ασυνήθους για το στιχουργικό του περιβάλλον στροφικού σχήματος; (σσ. 74-75).

Όπως, όμως, επίσης πολύ εύστοχα σημειώνει ο συγγρ., ανάμεσα στα δυο στιχουργικά συστήματα —το ιταλικό και το νεοελληνικό— λειτουργεί ένα είδος «διεγκυστίνας», που καταλήγει εντέλει, στον Κάλβο, σε «συνέργεια» (σ. xi).

Έτσι, αν από τις μετρικές επιλογές του Ρήγα ξαναγυρίσουμε στο πρωτότυπό του, δηλαδή στον Μεταστάσιο, θα διαπιστώσουμε ότι, στο σημείο αυτό της *Olimpiade*, δεν χρησιμοποιεί μια στροφική δομή αυτού του είδους. Από πού την άντλησε, λοιπόν, ο Ρήγας; Πάλι από τον Μεταστάσιο, κατά τη γνώμη μου (αν και είναι αλήθεια ότι αντίθετα, η επιλογή μιας αρχαϊστικής γλωσσικής απόχρωσης, πρέπει να αποδοθεί αποκλειστικά στον Ρήγα⁵): στον *Adriano in Siria*⁶, βρίσκουμε την εξής arietta:

Digli ch'è un infedele;
digli che mi tradi.
Senti: non dir così;
digli che partirò;
digli che l'amo.
Ah se nel mio martir
lo vedi sospirar,
tornami a consolar;
che prima di morir
di più non bramo⁷.

Το μετρικό σχήμα της ωδής είναι: 1 παροξύτονος εφτασύλλαβος, 3 οξύτονοι

5. Ό.π., σ. 75.

6. Πράξη Γ', σκηνή β', στ. 26-35: Pietro Metastasio, *Teatro*, a cura di Mario Fubini, 3 τόμοι, Einaudi «Classici Ricciardi», 1977. Το μελόδραμα αυτό, που πρωτοπαίχτηκε το 1732, μελοποιήθηκε από τουλάχιστο 10 από τους γνωστότερους μουσικούς του 18ου αιώνα. Ο ίδιος ο Μπετόβεν μελοποίησε 2 φορές μιαν arietta του, το 1809· αυτό, για να έχουμε μιαν ιδέα για την τεράστια διάδοση των δημοφιλέστατων έργων του Μεταστάσιου μέχρι τις αρχές του 19ου αι.

7. Η πιο κανονική μορφή αυτών των στροφικών συστημάτων του Μεταστάσιου αποτελείται από 3 εφτασύλλαβους και 1 πεντασύλλαβο· βλ., λ.χ., από την *Olimpiade*, ό.π., Πράξη Γ', σκηνή β', στ. 91-98: «Caro, son tua così, / che per virtù d'amor / i moti del tuo cor / risento anch'io. / Mi dolgo al tuo dolor, / gioisco al tuo gioir, / ed ogni tuo desir / diventa il mio.». Τέτοιες στροφές, κανονικά με εναλλαγή από οξύτονους και παροξύτονους στίχους, βρίσκονται και σε ρομαντικούς ποιητές· βλ. ιδιαίτερα το περίφημο ποίημα *Il Trovatore* (γραμμένο ανάμεσα στο 1821 και το 1829) του Giovanni Berchet: «Va per la selva bruna / solingo il trovator / percosso dal furor / della fortuna [...]».

εξασύλλαβοι και 1 παροξύτονος πεντασύλλαβος στην πρώτη στροφή, ενώ στη δεύτερη στροφή υπάρχουν 4 οξύτονοι εξασύλλαβοι και 1 παροξύτονος πεντασύλλαβος. Οι ομοιοκαταληξίες, τούτη τη φορά, δεν μπορούν να είναι τέλεια συμμετρικές (μια που, όπως είναι λογικό, εξαρτώνται από τις καταλήξεις, κι οι καταλήξεις δεν συμπίπτουν συμμετρικά): αβγδε⁸-ζηζε. Εύκολο είναι να παρατηρήσουμε ότι σ' αυτή την *aritta* λείπουν εντελώς οι προπαροξύτονοι στίχοι, ενώ υπερσχύουν απόλυτα οι οξύτονοι· στην ιταλική στιχουργική, όμως, δεν είναι τόσο βασική η εναλλαγή των διαφόρων καταλήξεων, εκτός απ' ό,τι αφορά το θέμα της ομοιοκαταληξίας.

Ο εντοπισμός των δύο αυτών στροφών στον Μεταστάσιο σημαίνει άραγε ότι η στροφή του Κάλβου είναι λιγότερο πρωτότυπη; Προφανώς όχι· είμαι σίγουρη ότι, αν ψάξει κανείς στην απέραντη ιταλική ποιητική παράδοση του «ελεύθερου από ενδεκασύλλαβους και επτασύλλαβους λόγου», δηλαδή της λεγόμενης «selva»⁹, μπορεί να βρει κι άλλες παραλλαγές του συνδυασμού αυτού. Αυτό σημαίνει λοιπόν ότι ίσως δεν έχει μελετηθεί εξαντλητικά ούτε η ιστορία των ιταλικών μετρικών μορφών, κι ιδιαίτερα του μετρικού σχήματος που λέγεται *settenario*¹⁰. Γι' αυτό, καλό θα ήταν αν το σημαντικό έργο του συγγρ. έδινε αφορμή σε παραπέρα συγκριτική μελέτη και από ιταλική άποψη.

Università di Trieste

LUCIA MARCHESELLI LOUKAS

1. *Μαρία Σακελλαρίου, Το Περιοδικό «Σήμερα» (1933-1934)*, Θεσσαλονίκη, University Studio Press, 1994, σελ. 61.

2. *Μιχ. Γ. Μπακογιάννης, «Το Περιοδικόν μας» (1900-1901)*, Θεσσαλονίκη, University Studio Press, 1994, σελ. 146.

3. *Λάμπρος Βαρελάς, «Ελληνικά Γράμματα» (1927-1930). Επίμετρο: «Τα Νέα» (1930)*, Θεσσαλονίκη, University Studio Press, 1995, σελ. 422.

Η σειρά «Ευρετήρια Περιοδικών Λόγου και Τέχνης» που διευθύνει ο Χ. Λ. Καραόγλου και η οποία αριθμεί μέχρι στιγμής τέσσερα βιβλία —ο τέταρτος

8. Αυτό, γιατί στην ιταλική ποίηση η ομοιοκαταληξία δεν θεωρείται τέλεια αν δεν είναι ίδια και τα σύμφωνα της συλλαβής που ομοιοκαταληχτεί· στην πρώτη στροφή, λοιπόν, όχι μόνο δεν ομοιοκαταληχτεί ο πρώτος (παροξύτονος) με τον τέταρτο (οξύτονο) στίχο, αλλά ούτε ο δεύτερος (*tradi*) με τον τρίτο (*così*). Νά λοιπόν που μέσα στον ακαδημαϊκότατο Μεταστάσιο βρίσκονται και στροφές χωρίς κανονικές ομοιοκαταληξίες.

9. Pietro G. Beltrami, *La metrica italiana*, Bologna, Il Mulino, 1991, σ. 325: «La forma non scenica del discorso libero di endecasillabi e settenari si dice anche selva; talora vi possono essere introdotte altre misure, soprattutto il quinario, che nell'esempio citato [*Atteone*, από τη *Sampogna* του G. B. Marino, σσ. 850-9] conclude la serie dei settenari [...]».

10. Που αντιστοιχεί, αδιάφορα, στον ιαμβικό οξύτονο εξασύλλαβο, παροξύτονο επτασύλλαβο ή προπαροξύτονο οκτασύλλαβο —με τη διαφορά ότι, στα ιταλικά, στη συντριπτική πλειοψηφία οι λέξεις είναι παροξύτονες, οπότε η συντριπτική πλειοψηφία των ιταλικών στίχων όλων των μέτρων έχει παροξύτονες καταλήξεις.

τίτλος εκδόθηκε πρόσφατα (1997): Κωστής Δανόπουλος - Λίτσα Χατζοπούλου, *Το περιοδικό «Ευτέρπη» (1847-1855)*— αφορά περιοδικά του 19ου και 20ού αιώνα που δημοσιεύουν αποκλειστικά, ή κυρίως, λογοτεχνικά έργα, κείμενα κριτικής και δοκίμια για ζητήματα ή πρόσωπα της λογοτεχνίας και της τέχνης γενικότερα, καθώς και καλλιτεχνική ύλη (λ.χ. μουσικά ή εικαστικά έργα, και κριτική σε αυτά).

Εκτός όμως από τα παραπάνω ποσοτικά κριτήρια για την επιλογή ενός τίτλου προς ευρετηρίαση συνυπολογίζονται βεβαίως τόσο στη συγκεκριμένη σειρά όσο και σε άλλες παρόμοιες βιβλιογραφικές εργασίες και συνολικότερα, ποιοτικά κριτήρια, όπως το ενδιαφέρον που παρουσιάζει το περιοδικό, οι συνεργάτες που συσπειρώνει, η σπουδαιότητα των θέσεων που εκπροσωπεί και των αντιλήψεων που προβάλλει, και γενικότερα η αξία του, όπως αυτή διαμορφώνεται από την επίδραση και την απήχυσή του, τη σημασία του στην ιστορία του ελληνικού περιοδικού τύπου και τη συμβολή του στην ιστορία των γραμμάτων. Είναι ασφαλώς φανερό πως τα κριτήρια αυτά, αν και θεωρητικώς ασφαλέστερα εν σχέσει με τα ποσοτικά, μια και αξιολογούν ορθότερα και σε πιο στέρεη βάση τη σημαντικότητα ενός περιοδικού, αποδεικνύονται στην εμπειρία και ως τα περισσότερο διαβλητά, αφού η εφαρμογή τους εναπόκειται κατά μεγάλο μέρος σε υποκειμενικές εκτιμήσεις.

Μετά τον καθορισμό των κριτηρίων επιλογής των υποψηφίων τίτλων το αμέσως επόμενο ζητούμενο για μια ευρετηρίαση είναι η διασάφηση της δομής που θα λάβουν τα ευρετήρια. Στα «Ευρετήρια Περιοδικών Λόγου και Τέχνης» δηλώνεται πως οι βασικές αρχές της ευρετηρίασης θα είναι κοινές σε όλα τα δημοσιεύματα της σειράς. Με γνώμονα πάντως τα τρία βιβλία που έχουν κυκλοφορήσει μέχρι στιγμής γίνεται φανερό ότι πρόκειται για πλήρη και ενδελεχή αποδελτίωση πληροφοριών που οργανώνονται σε τρεις ειδικούς πίνακες, οι οποίοι αποτελούν και τον βασικό κορμό της κάθε εργασίας: α) πίνακα περιεχομένων κατά τεύχη, που περιλαμβάνει το όνομα του συγγραφέα, τον τίτλο της συνεργασίας και την παραπομπή στις σελίδες του περιοδικού. Όπου χρειάζεται, παρέχονται επιπλέον πληροφορίες για το είδος της συνεργασίας (αν πρόκειται για ποίημα, πεζό, άρθρο, μετάφραση, επιστολή, κ.τ.ό.) και σύντομα διευκρινιστικά σχόλια για το περιεχόμενό της· β) αλφαβητικό πίνακα περιεχομένων κατά συγγραφέα, ο οποίος διαρθρώνεται σε δύο ενότητες: στην πρώτη καταγράφονται οι Έλληνες συνεργάτες και στη δεύτερη οι μεταφραζόμενοι συγγραφείς και οι ξένοι καλλιτέχνες· και γ) πίνακα προσώπων για τα οποία γίνεται λόγος. Ο τελευταίος αυτός πίνακας για *Το Περιοδικόν μας* παρουσιάζεται εμπλουτισμένος και με τα ονόματα των έργων που αναφέρονται στο περιοδικό, τα οποία και ταξινομούνται κάτω από το όνομα του συγγραφέα τους, ενώ για τα *Ελληνικά Γράμματα* περιλαμβάνει και τους τίτλους των αναφερόμενων περιοδικών.

Το κύριο αυτό σώμα των πληροφοριών συμπληρώνεται από το προλογικό σημείωμα του συντάκτη, το οποίο εκτός από τις απαραίτητες εξηγήσεις για τη μέθοδο της ευρετηρίασης που ακολουθείται και για τη χρήση των πινάκων παρέχει επιπροσθέτως σύντομες πληροφορίες για τις προγραμματικές δηλώσεις

του περιοδικού, την ιδιαίτερη φυσιογνωμία του, τα βασικά θέματα που το απασχολούν και τα επίλοιπα γνωρίσματά του. Το προλογικό αυτό σημείωμα δεν παίρνει τη μορφή εισαγωγής και πολύ περισσότερο δεν έχει εξαντλητικό χαρακτήρα. Εκ των πραγμάτων λοιπόν πολλά είναι τα ζητήματα που απλώς θίγονται, ενώ θα έρχονταν διεξοδικότερης ανάλυσης και σχολιασμού. Πριν το σημείωμα σκιαγραφείται η βιβλιογραφική ταυτότητα του περιοδικού (καταγράφονται συγκεντρωτικά σε πίνακα τα «αναγνωριστικά» στοιχεία του περιοδικού, όπως ο υπότιτλος, ο διευθυντής του, ο τόπος έκδοσης, το τυπογραφείο κ.ά., και δηλώνονται τηλεγραφικά ενδεχόμενες αλλαγές που σημειώθηκαν στη διάρκεια της έκδοσης). Επίσης δίνονται και πληροφορίες για τις βιβλιοθήκες στις οποίες μπορεί να ανευρεθεί το περιοδικό και βιβλιογραφία που το αφορά, επιλογές που εμποδίζουν ή μεν πρώτη την αρχή πως τα ευρητήρια έχουν σκοπό να αποδεικνύονται χρηστικά, διευκολύνοντας τον μελετητή στο έργο του, ενώ η δεύτερη πως δεν μπορούν να λειτουργούν αυτοτελώς αλλά ως εφιαλτήριο για περαιτέρω έρευνα.

Η σειρά «Ευρητήρια Περιοδικών Λόγου και Τέχνης» δείχνει να εκκινεί από το δεδομένο πως δεν είναι αρκετό να ξέρουμε μονάχα τα θέματα που θίγονται και τα ονόματα για τα οποία γίνεται λόγος στις σελίδες ενός εντύπου, έστω και αν αυτό παρέχεται με κάθε δυνατή λεπτομέρεια. Το έντυπο δηλαδή δεν ενδιαφέρει πια μόνον ως πηγή πληροφοριών αλλά και καθαυτό. Ερωτήματα που αφορούν τη διάταξη και διάρθρωση της ύλης, την τυπογραφική και καλλιτεχνική εμφάνιση του εντύπου κρίθηκαν σημαντικά για να απασχολήσουν την έρευνα, προκειμένου να αποκομίσουμε μια όσο το δυνατόν ακριβέστερη εικόνα της σύνθεσης του κάθε τεύχους. Προς την κατεύθυνση αυτή συνεισφέρουν δύο βασικές επιλογές της συγκεκριμένης σειράς: ο πίνακας περιεχομένων κατά τεύχη και η ειδική έμφαση που αποδίδεται στο εικονογραφικό υλικό των περιοδικών, το οποίο αντιμετωπίζεται ισότιμα με τις υπόλοιπες συνεργασίες και καταγράφεται ευσυνείδητα. Με τον τρόπο αυτόν ο χρήστης έχει ενώπιόν του μια, κατά προσέγγιση βέβαια, μικρογραφία του πρωτοτύπου και αποκομίζει την ακριβέστερη δυνατή εντύπωση από τις σελίδες του περιοδικού. Από παρατηρήσεις του τύπου ποιος συγγραφέας προβάλλεται πρωτοσέλιδος, ποιος συγγραφέας συνυπάρχει με ποιον, ποιες είναι οι μόνιμες στήλες ενός εντύπου μπορούμε να συναγάγουμε χρήσιμα συμπεράσματα, μια και συνήθως οι παραπάνω επιλογές κάθε άλλο παρά τυχαίες είναι και αποτελούν φορείς μηνυμάτων σχετιζόμενων με την ιδιαίτερη φυσιογνωμία και την πολιτική του εντύπου.

Αντιθέτως, στις ελλείψεις της συγκεκριμένης σειράς θα επισήμαινα την απουσία των θεματικών εννοιών από τον τρίτο πίνακα. Επειδή ο τρίτος πίνακας είναι και ο πιο «ευέλικτος», η τάση που υπάρχει είναι να ενσωματώνονται σε αυτόν όσο το δυνατόν περισσότερες πληροφορίες. Υπενθυμίζω λοιπόν πως δεν αποδελτιώνονται εν προκειμένω τα θέματα, οι έννοιες και οι όροι για τους οποίους γίνεται λόγος, αλλά το βάρος πέφτει στα ονόματα των προσώπων. Πρόκειται πάντως για αδυναμία που φαίνεται να έχει απασχολήσει τους συντάκτες, μια και προσπαθούν να την αντισταθμίσουν εμμέσως με κάποιες από τις λύσεις

που εφαρμόζουν: την αποσαφήνιση του περιεχομένου των συνεργασιών, ειδικά όπου ο τίτλος αφήνει ερωτηματικά, και την καταγραφή των στηλών του περιοδικού, ώστε η κάθε συνεργασία να εντάσσεται στο οικείο της περιβάλλον. Η ύπαρξη των καθοδηγητικών αυτών σχολίων είναι εξαιρετικά σημαντική, για να μην παραπλανάται ο μελετητής και για να γνωρίζει εκ των προτέρων ποια θα είναι η φύση της πληροφορίας που θα βρει, αν ανατρέξει στις σελίδες του περιοδικού (προς την ίδια κατεύθυνση εξυπηρέτησης του χρήστη λειτουργεί δευτερευόντως και ο διαχωρισμός στον τρίτο πίνακα των έμμεσων από τις άμεσες αναφορές και των απλών από τις εκτενείς).

Η παρουσίαση των τριών βιβλίων της σειράς «Ευρετήρια Περιοδικών Λόγου και Τέχνης» εγγράφεται απολύτως στο πνεύμα όσων σκέψεων έχουν προηγηθεί. Το πρώτο ευρετήριο συνέταξε η Μαρία Σακελλαρίου με αντικείμενο το περιοδικό *Σήμερα*, μια βραχύβια μηνιαία έκδοση του Μεσοπολέμου (τόμος Α': Γενάρης 1933 - Νοέμβρης/Δεκέμβρης 1933 και τόμος Β': Γενάρης 1934 - Απρίλης/Μάης 1934) που κυκλοφόρησε με την ευθύνη του Ξενοφώντα Λευκοπαρίδη. Το *Σήμερα* δεν είναι λογοτεχνικό περιοδικό —με εξαίρεση μία ποιητική συνεργασία του Κώστα Ουράνη δεν φιλοξενούνται λογοτεχνικά κείμενα—, περιέχει όμως άφθονα κριτικά σημειώματα για πρόσωπα και θέματα της λογοτεχνίας, ελληνικής και ξένης· πρόκειται, όπως ορθά επισημαίνει η Μ. Σακελλαρίου, για «όργανο κοινωνικής και πολιτικής κριτικής». Υιοθετεί σαφή αριστερό προσανατολισμό, χωρίς όμως να ευθυγραμμίζεται με τις κομματικές επιταγές. Το στοιχείο αυτό εξηγεί και τη διάθεση έντονης ιδεολογικής αντιπαράθεσης που εκδηλώνουν προς το *Σήμερα* με ποικίλα επικριτικά σχόλια που συστηματικά δημοσιεύουν οι *Νέοι Πρωτοπόροι*, το επίσημο λογοτεχνικό όργανο της κομμουνιστικής παράταξης. Κατά την αντίληψη των *Νέων Πρωτοπόρων*, που μάλιστα την περίοδο αυτή (1933-1934) διανύουν την εποχή των δογματικών τους εξάρσεων¹, το *Σήμερα* αποκλίνει από την ορθόδοξη κομμουνιστική γραμμή, αφού διέπεται από μετριοπαθέστερο πνεύμα, ακολουθεί διαλλακτικότερη πολιτική και δεν αποκόπτει τους δεσμούς του με την αστική διάνοηση, αντιθέτως επιφυλάσσει σημαντικό ρόλο στους αστούς διανοούμενους που είχαν απογοητευτεί και επαναστατήσει ενάντια στην τάξη τους. Για τους *Νέους Πρωτοπόρους* δεν υπάρχει μέση οδός μεταξύ κομμουνισμού και φασισμού, και όποιο έντυπο (ή συγγραφέας) δεν συμμορφώνεται απαρέγκλιτα προς τις κομμουνιστικές αρχές τους τοποθετείται αυτομάτως στο αντίπαλο στρατόπεδο και χρίζεται επικίνδυνος σύμμαχος του φασισμού. Από την άλλη πλευρά το *Σήμερα* ως περιοδικό που πρόκειται στον χώρο της αριστεράς επισύρει τα πυρά της εφημερίδας *Εστία*, τα οποία διοχετεύονται με την αρθρογραφία του Σπύρου Μελά, και βρίσκεται στο στόχαστρο και της *Ιδέας* του Μελά, περιοδικού με δεξιά τοποθέτηση και αντι-

1. Βλ. Χριστίνα Ντουσιά, *Λογοτεχνία και Πολιτική: Τα περιοδικά της Αριστεράς στο μεσοπόλεμο*, Αθήνα, Καστανιώτης, 1996, σ. 187.

κομμουνιστικά ιδεώδη². Φαίνεται συνεπώς πως η πολιτική ταυτότητα του *Σήμερα* προκύπτει βασικά από την αντίστιξη του προς τα δύο παραπάνω περιοδικά, τους σαφώς προσανατολισμένους προς τα κομμουνιστικά ιδεώδη *Νέους Πρωτοπόρους* και τη συντηρητική *Ιδέα*, γνώρισμα που αναδεικνύεται και από το σύντομο προλογικό σημείωμα της Μ. Σακελλαρίου.

Ο κύκλος του *Σήμερα* προβληματίζεται έντονα για τον διαφαινόμενο τότε κίνδυνο του φασισμού και του επερχόμενου πολέμου, ανησυχεί για την κρίση της αστικής δημοκρατίας, προωθεί τη συνεργασία και την πολιτισμική γνωριμία των λαών της Βαλκανικής χερσονήσου, αποφεύγοντας τις ελληνοκεντρικές τοποθετήσεις. Το τελευταίο αυτό χαρακτηριστικό κρίνω πως θα έπρεπε να τονιστεί ιδιαίτερα στον πρόλογο, γιατί αποτελεί πολιτική αφετηρία και άμεσο πνευματικό στόχο του περιοδικού. Προς την κατεύθυνση αυτή θα μπορούσαν κάλλιστα να αξιοποιηθούν μια σειρά άρθρων του Φάνη Μιχαλόπουλου που δημοσιεύονται στο περιοδικό: «Ελληνοκεντρισμός και πραγματικότητα» (τχ. 1), «Η Μεγάλη Ιδέα και το Ελλαδικό κράτος» (τχ. 2) και «Το Ελλαδικό Κράτος και η θυσία του Ελληνισμού» (τχ. 3). Εκεί ο Φ. Μιχαλόπουλος απορρίπτει το μεγαλοϊδεατισμό και τα εθνικιστικά πάθη και τάσσεται υπέρ μιας Παμβαλκανικής Ένωσης των λαών. Ανάλογη προβληματική εκτίθεται και στο άρθρο του Ξ. Λευκοπαρίδη με τον εύγλωττο τίτλο «Πέρα από στενούς εθνικισμούς». Μάλιστα το ζήτημα της πολιτικής και πνευματικής προσέγγισης των λαών της Βαλκανικής χερσονήσου διέπει ευρύτερα την προβληματική των περιοδικών της εποχής (αναφέρω ενδεικτικά την αρθρογραφία του Γ. Θεοτοκά στην *Ιδέα* και τις αναζητήσεις των *Ελληνικών Γραμμάτων*, όπως θα διαφανούν παρακάτω)³.

Εκείνο όμως που κατά κύριο λόγο θα είχε ενδιαφέρον να συμπεριληφθεί στο προλογικό σημείωμα για το *Σήμερα*, έστω και συνοπτικά, είναι η παρουσίαση και ο σχολιασμός της αντίληψης του περιοδικού για τη λογοτεχνία και την κοινωνική της αποστολή, να προσεχτεί δηλαδή πώς η ιδεολογική τοποθέτηση του περιοδικού διαμορφώνει και τα αισθητικά κριτήρια που εφαρμόζονται στην αποτίμηση των καλλιτεχνικών έργων. Εκτός από τη στήλη βιβλιοκριτικής που κρατά σταθερά ο Άλκης Θρύλος χαρακτηριστικές από την άποψη αυτή θα μπορούσαν να είναι μεταξύ άλλων οι μελέτες του Κλέωνος Παράσχου για τον Εμμανουήλ Ροΐδη (τχ. 1, 3, 5 και Β2), τον Henri Bremond (τχ. 8), τον Ίωνα Δραγούμη (Β3 και Β4-5), του Κ. Ουράνη για τον P. Valéry (τχ. 1 και 3), του Τάκη Παπατσώνη για τον Κ. Π. Καβάφη (τχ. 5) και για τη σχέση τέχνης και κομμουνισμού (τχ. 5), του Jean Bernier για τον S. Freud και τη θρησκεία (τχ. Β4-5) και του John Cournos για την «Επαναστατική διάθεση στη λογοτε-

2. Για την αντιπαράθεση της *Ιδέας* προς το *Σήμερα*, βλ. Γεωργία Λαδογιάννη, *Κοινωνική κρίση και αισθητική αναζήτηση στον Μεσοπόλεμο: Η παρέμβαση του περιοδικού «Ιδέα»*, Αθήνα, Οδυσσεάς, 1993, σσ. 142-149.

3. Στη θεωρητική τοποθέτηση του θέματος αυτού θα μπορούσε να χρησιμεύσει το μελέτημα του Προκόπη Παπαστράτη «Από τη Μεγάλη Ιδέα στη Βαλκανική Ένωση», στον τόμο Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος - Χρήστος Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Βενιζελισμός και Αστικός Εκσυγχρονισμός*, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 1988, σσ. 417-437.

χνία» (τχ. 11-12) με σύντομες αλλά περιεκτικές αναφορές σε σύγχρονους πεζογράφους, όπως ο James Joyce, οι Thomas και Heinrich Mann και ο John Dos Passos. Ό,τι αξίζει να σημειωθεί και προκύπτει ως συμπέρασμα είναι πως ο κύκλος του *Σήμερα* φαίνεται ενημερωμένος για τις ευρωπαϊκές πνευματικές αναζητήσεις της εποχής και πως, ενώ ακολουθεί λίγο-πολύ τις γνωστές αισθητικές αποτιμήσεις των περιοδικών της αριστεράς (δεν αποδέχεται τον εξωτερικό φορμαλισμό, την επιφανειακή επαναστατικότητα, τη γλωσσική εκζήτηση, τον ποιητικό εγωκεντρισμό και δεν υποστηρίζει τα πρωτοποριακά κινήματα, π.χ. τον φουτουρισμό ή τον υπερρεαλισμό), ενώ αντιλαμβάνεται με άλλα λόγια την ανάγκη ενός δημιουργικού διαλόγου με την αριστερά, παράλληλα επιχειρεί «καλοπροαίρετα και με γνώση» να απαλλάξει, όσο γίνεται, την αισθητική αποτίμηση της τέχνης από τις υπερβολικές «ηθικές ή πολιτικές επιβαρύνσεις» που συνεπάγεται η οπτική αυτή γωνιά⁴. Η πιο ενδεικτική περίπτωση είναι η μελέτη του Παπατσώνη για τον Καβάφη, που δημοσιεύεται εξ αφορμής του θανάτου του ποιητή, και στην οποία υιοθετείται μια σαφής τάση αποστασιοποίησης από τη στενότητα των αντιλήψεων και τις τυπικές αριστερές θέσεις της κριτικής για τον Καβάφη, ενώ συνάμα επιδεικνύει πνεύμα νηφαλιότητας και πνευματικού ήθους. Αυτό φαίνεται να είναι σε τελική ανάλυση και το στίγμα του περιοδικού. Το συνοψίζει καίρια ο Αλέξανδρος Αργυρίου, γράφοντας για τον κύκλο του *Σήμερα*: «[...] διατήρησαν μέσα στη γενική σύγχυση μια εντυπωσιακή διαύγεια στη σκέψη τους, μια ψυχραιμία στη διατύπωσή τους και μια σωφροσύνη στις πολιτικές τους εκτιμήσεις. Στα άλλα έντυπα, αυτό το όριο της ευπρέπειας (δεν λέω αγωγής) εξαριτόταν κάθε φορά από το ήθος του συνεργάτη τους»⁵.

Περνώντας στον δειγματοληπτικό έλεγχο της ευρετηρίασης, σημειώνω πως απέφερε ελάχιστες και μάλλον ασήμαντες αβλεψίες. Κατ' αρχάς θεωρώ —και αυτό ισχύει και για τα δύο επόμενα ευρετήρια— πως θα ήταν πρακτικότερο, αν, αντί να χωρίζεται ο τίτλος από τον υπότιτλο με άνω και κάτω τελεία (για τον επίτιτλο ακολουθείται η ίδια τακτική;), χωριζόνταν επίτιτλος, τίτλος και υπότιτλος με πλάγια γραμμή, αφού ενδέχεται πάντα να υπάρχει άνω και κάτω τελεία ήδη στον τίτλο ακόμη. Πάντως με βάση την επιλογή της σειράς στο ζήτημα αυτό αποκαθιστώ τη θέση του επίτιτλου στις εξής καταγραφές: (τχ. 2, σ. 18) αντί Ξ. Λευκοπαρίδης. *Ο Μαρσέλ Προυστ: καλλιτέχνης: μια δεκαετηρίδα* σε Ξ. Λευκοπαρίδης. *Μια δεκαετηρίδα: Ο Μαρσέλ Προυστ καλλιτέχνης*. (τχ. 3, σ. 19) αντί Γ. Α. Γεωργιάδης. *Κάρολος Μαρξ: μια πεντηχονταετηρίδα* σε Γ. Α. Γεωργιάδης. *Μια πεντηχονταετηρίδα: Κάρολος Μαρξ*. (τχ. 8, σ. 24) αντί Κώστας Ουράνης. *Οι εντυπώσεις του Λε Κορμπυζιέ από την Ελλάδα: στο περιθώριο του συνεδρίου των αρχιτεκτόνων σε Κώστας Ουράνης. Στο περιθώριο του συνεδρίου των αρχιτεκτόνων: Οι εντυπώσεις του Λε Κορμπυζιέ από την Ελλάδα* και (τχ. 11-12, σ. 28) αντί Σ. Σωμερίτης. *Ανάμεσα σε δύο κόσμους: το οικονομικό 1933* σε Σ. Σωμερίτης. *Το Οικονομικό 1933: Ανάμεσα σε δύο κόσμους*.

4. Αλέξ. Αργυρίου, «Τάσεις της κριτικής σκέψης στο μεσοπόλεμο», στον τόμο *Η Κριτική στη Νεότερη Ελλάδα*, Αθήνα, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, 1981, σ. 236.

5. Ό.π., σ. 230.

Επίσης στο τχ. 2, σ. 18 παραλείπεται από την καταγραφή [Δ/ση]. Το φλογοσιμμένο ράσο το διευκρινιστικό σχόλιο ότι πρόκειται για επικριτική αναφορά σε ερωτηματολόγιο που διένειμε η Ιερά Σύνοδος και στο τχ. 7, σ. 23 στο Παύλος Γκίκας. *Γράμματα προς το «Σήμερα»* δε σχολιάζεται, όπως είναι η προσφιλής τακτική σε ανάλογες περιπτώσεις, πως γίνεται αναφορά στον Ι. Λαμπίρη και το άρθρο του «Ιδεολογικές βάσεις της δημοκρατίας» που δημοσιεύτηκε στο τχ. 6 του περιοδικού. Στην ίδια σελίδα, λίγες αράδες παρακάτω από το γράμμα του Γκίκας, μεταφέρεται μηχανικά το τυπογραφικό λάθος του περιοδικού για τα χρονικά όρια του βιβλίου του Γιάννη Σιδέρη *Το Κωμειδύλλιο αντί* (1888-1896) ως (1888-1866). Στο τχ. 11-12, σ. 28 στη συνεργασία του John Courtnos *Η επαναστατική διάθεση στη λογοτεχνία* παραλείπεται να δηλωθεί ο Π. Ηλιάσκος ως μεταφραστής του κειμένου. Το όνομά του δεν περιλαμβάνεται κατ' επέκταση ούτε στον πίνακα των συνεργατών. Ακόμη από τον τρίτο πίνακα λείπει η παραπομπή Romain, Jules: 7, 225*. Στον ίδιο πίνακα, αφού έπρεπε οπωσδήποτε να περάσουν όλα τα ονόματα προσώπων που απαντούν στο περιοδικό (πλήρης ευρετηρίαση) και αφού κάποια ήταν αδύνατο να εξακριβωθούν σε λεξικά, θα ήταν σκόπιμο να δίνονται, όπου είναι γνωστά από πληροφορίες που παρέχει το ίδιο το περιοδικό, στοιχεία της ταυτότητάς τους: π.χ. σ. 46, Μεταλινός (γιατρός), σ. 51 Τζαμαλούκας (γιατρός) και Φινινής, Ι. (μηχανικός). Τέλος όσον αφορά τον Κώστα Πάγκαλο του οποίου, αν και φέρεται ως τακτικός συνεργάτης του περιοδικού, δεν συναντούμε καμία ευπόγραφη συνεργασία —στο τχ. 2 μονάχα αναγγέλλεται ότι προσεχώς θα φιλοξενηθεί η συνεργασία του «Μαρινέττι και Φουτουρισμός»—, αυτός είναι κατά πάσα πιθανότητα ο ζωγράφος και επί σειρά ετών διευθυντής της Σχολής Καλών Τεχνών Κώστας Πάγκαλος (1887-1960)· στον βαθμό όμως που δεν διαθέτουμε περισσότερες πληροφορίες για τη σχέση του με το περιοδικό, είναι λογικό να διατηρούμε ορισμένες επιφυλάξεις.

Το δεύτερο ευρετήριο της σειράς, το οποίο συνέταξε ο Μιχάλης Μπακογιάννης, αφορά ένα παλαιότερο περιοδικό, των αρχών του αιώνα, με διαφορετικό χαρακτήρα και αντίληψη για την τέχνη από το *Σήμερα*, *Το Περιοδικόν μας* (Μάρτιος 1900 - Απρίλιος 1902). *Το Περιοδικόν μας*, όπως επισημαίνει ο Μ. Μπακογιάννης, είναι έντυπο αμιγώς λογοτεχνικό και μαζί με την *Τέχνη* (1898-1899), τα *Παναθήναια* (1900-1915), την *Πινακοθήκη* (1900-1926) και τον *Διώνυσο* (1901-1902) συγκαταλέγεται μεταξύ των πρώτων εξειδικευμένων περιοδικών λόγου και τέχνης στην ιστορία των γραμμάτων μας. Έχει προσεχτεί πως η έντονη εκδοτική παρουσία των λογοτεχνικών και καλλιτεχνικών περιοδικών στις αρχές του αιώνα δεν οφείλεται μόνο στις ευνοϊκές εκδοτικές συνθήκες που κυριαρχούν τότε, ούτε και αποκλειστικά ανταποκρίνεται στον νέο τύπο αναγνώστη που σταδιακά διαμορφώνεται ή στο άφθονο λογοτεχνικό υλικό που αφειδώς παρέχεται, αλλά επιπλέον «συμπίπτει χρονικά με την τάση ν' αυτονομηθεί και ν' αποδεσμευτεί η τέχνη από τον διαπαιδαγωγικό κοινωνικό ρόλο που της είχε αναθέσει ο ρομαντισμός» και δικαιολογείται εν μέρει από το δόγμα περί αυτονομίας της τέχνης που εκφράζεται αυτά τα χρόνια⁶. Είναι κατά συνέπεια ευεξήγητο στο πλαίσιο αυτό γιατί *Το Περιοδικόν μας* δεν δείχνει ενδιαφέρον για τις πολιτικές και κοινωνικές συνθήκες της εποχής, δηλώνει ήδη από το πρώτο

6. Βλ. Χ. Α. Καράογλου, *Ο Διώνυσος (1901-1902)*, Αθήνα, Διάττων, 1992, σσ. 17-18.

τεύχος αποχή από την πολιτική, αποσυνδέοντάς την έτσι από την τέχνη. Αυτό βεβαίως δεν σημαίνει πως δεν ασχολείται με θέματα ιδεολογίας ή της σύγχρονης πολιτισμικής κατάστασης, απλώς η πολιτική αρθρογραφία δεν εντάσσεται στις επιδιώξεις του περιοδικού.

Με βάση τα στοιχεία που παρέχει ο Μ. Μπακογιάννης, *Το Περιοδικόν μας* (ο τίτλος συνιστά ταυτοχρόνως επίδειξη συλλογικότητας —πρόκειται για μια ομάδα συνεργατών με κοινές αισθητικές αντιλήψεις— και προσπάθεια αποστασιοποίησης από το ευρύ αναγνωστικό κοινό με γενικά ενδιαφέροντα) κυκλοφόρησε για δύο περιόδους, υπό τη διεύθυνση του Γεράσιμου Βώκου, ανά δεκαπενθήμερο στην αρχή, μηνιαίο αργότερα: Α΄ περίοδος (Μάρτιος 1900 - Ιούλιος 1901) και Β΄ περίοδος (Σεπτέμβριος 1901 - Απρίλιος 1902). Από τη δεύτερη περίοδο βρέθηκαν και αποδελτιώθηκαν από τον Μ. Μπακογιάννη μόνο τα δύο πρώτα τεύχη, του Σεπτεμβρίου 1901. Πρόσφατα όμως εντοπίστηκε το σύνολο των τευχών της δεύτερης περιόδου του *Περιοδικού μας* (9 τεύχη), τα οποία ανήκουν στην ιδιωτική βιβλιοθήκη του Γιώργου Ζεβελάκη. Στα τεύχη πάντως της πρώτης περιόδου, τα οποία έχουν διερευνηθεί, οι λογοτεχνικές και καλλιτεχνικές συνεργασίες στο περιοδικό αναλογούν στη συντριπτική πλειονότητα της δημοσιευμένης ύλης, περίπου στο 70%. Η λογοτεχνική κριτική ειδικότερα αποτελεί βασικό άξονα του περιοδικού και όσον αφορά τους Έλληνες συγγραφείς ασκείται συνήθως από τους Κωστή Παλαμά και Παύλο Νιρβάνα, ενώ για τους ξένους συγγραφείς είναι τις περισσότερες φορές ανυπόγραφη. Ενδεικτικές για τον προβληματισμό του περιοδικού είναι οι άφθονες καταγραφές του τρίτου πίνακα στα λήμματα για τον Γκαίτε, τον Ίφεν και τον Νίτσε, που δηλώνουν ένα σαφές ενδιαφέρον για τη λογοτεχνία και τη φιλοσοφία των βόρειων ευρωπαϊκών χωρών. Επιπλέον, συνεχίζοντας την πορεία της *Τέχνης*, *Το Περιοδικόν μας* προωθεί τη μύηση της νεοελληνικής διάνοησης στις τάσεις της σύγχρονης δυτικής λογοτεχνίας, δίνοντας ιδιαίτερη έμφαση στον γαλλικό συμβολισμό, που άλλωστε βρίσκεται κοντά στις απόψεις του περιοδικού για την τέχνη και, όπως παρατηρεί ο Μ. Μπακογιάννης, συμφωνεί με την τάση της ελληνικής λογοτεχνίας της εποχής.

Ως απαραίτητα για την πληρέστερη κατανόηση της φυσιογνωμίας του *Περιοδικού μας* αποτιμώνται από τον Μ. Μπακογιάννη δύο ακόμη στοιχεία, σχετικά μεταξύ τους. Ορθά επισημαίνονται και αναδεικνύονται στον πρόλογο η στάση του περιοδικού στο γλωσσικό ζήτημα και η αντίληψη που προσβέυει περί «εθνικής» λογοτεχνίας. Είναι σαφές βεβαίως πως η απάντηση στο δεύτερο ζήτημα άπτεται και του θέματος των σχέσεων της ελληνικής λογοτεχνίας με τις ξένες. Αναφορικά με το πρώτο ζητούμενο, τις γλωσσικές απόψεις του περιοδικού, *Το Περιοδικόν μας* διαφοροποιείται από τις ακραίες γλωσσικές θέσεις του Ψυχάρη κυρίως με τις απόψεις του Γιάννη Καμπύση και του Μποέμ [= Μήτσου Χατζόπουλου] και κινείται σε ένα κλίμα διαλλακτικότερου δημοτικισμού. Είναι σημαντικό πως οι ανάλογες μετριοπαθείς αντιλήψεις για τη γλώσσα που εκφράζονται σταδιακά —έχει προηγηθεί η *Τέχνη* και θα ακολουθήσει *Ο Διόνυσος*— σηματοδοτούν τις πρώτες ρήξεις μεταξύ των δημοτικιστών και την απομάκρυνση

ορισμένων από το ορθόδοξο γλωσσικό πιστεύω των πρωτεργατών του κινήματος⁷. Σχετικά με το δεύτερο θέμα που φαίνεται να απασχολεί έντονα την κριτική σκέψη κατά τα χρόνια αυτά, τον καθορισμό της έννοιας «εθνική» λογοτεχνία, η στάση του περιοδικού αποσαφηνίζεται σ' ένα άρθρο του Γ. Βώκου με τον χαρακτηριστικό τίτλο «Η αυθυπαρξία της ελληνικής φιλολογίας», όπου ο εκδότης αναγνωρίζει τη συμβολή των ηθογράφων συγγραφέων στην αναζήτηση της «ελληνικότητας» και αναφέρεται επικριτικά στην τάση μίμησης ξένων προτύπων, ειδικά του Νίτσε⁸.

Αυτό που θα χρειαζόταν ίσως ειδικό σχολιασμό στον πρόλογο, ώστε να μην περάσει απαρατήρητο, είναι πως το παραπάνω άρθρο του Βώκου γράφεται εξ αφορμής της αποχώρησης δύο βασικών συνεργατών του *Περιοδικού μας*, του Καμπύση και του Μ. Χατζόπουλου, και της έκδοσης από αυτούς του περιοδικού *Ο Διόνυσος*. Αν λάβουμε υπόψη τον εντονότατο προσανατολισμό του Διόνυσου προς τον Νίτσε και τη γερμανική φιλοσοφική σκέψη — ο τίτλος ακόμη οφείλεται στον συμβολισμό της μορφής του Διόνυσου, όπως αυτή ανασηματοδοτείται στο έργο του Νίτσε —, τη σκληρή κριτική του εναντίον της αγροτικής ηθογραφίας και των κατεστημένων αξιών γενικά, π.χ. του Παλαμά, καθώς και τη σημασία που αποδίδει σταθερά στην επικοινωνία της ελληνικής λογοτεχνίας με την ξένη σκέψη, θα μπορούσαμε εν μέρει να εξηγήσουμε τους λόγους που επιβάλλουν την αποχώρηση των Καμπύση και Μ. Χατζόπουλου από *Το Περιοδικόν μας* και να φωτίσουμε τον χαρακτήρα του εντύπου από μίαν άλλη οπτική γωνία, μέσα από τον διάλογο που αναπτύσσεται με τον *Διόνυσο*.

Η παρούσα ευρετηρίαση από τον Μ. Μπακογιάννη είναι η δεύτερη που επιχειρείται για *Το Περιοδικόν μας*. Η πρώτη ευρετηρίαση έγινε από τον Βασίλειο Φρ. Τωμαδάκη και περιλαμβάνει τον πρώτο μόνον πίνακα, των συνεργασιών κατά τεύχη της πρώτης αποκλειστικά περιόδου (τχ. 1-34). Η παραπομπή όμως που δίνεται από τον Μ. Μπακογιάννη είναι λαθεμένη: παραπέμπει σε ανάλογη παλαιότερη εργασία του Τωμαδάκη για την *Τέχνη* και τον *Διόνυσο*. Η σωστή παραπομπή είναι Βασίλειος Φρ. Τωμαδάκης, «Νεοελληνική Βιβλιογραφία. *Το Περιοδικόν μας*», *ΕΕΦΣΠΑ* 21 (1970-1971), 251-290. Προκαταρκτικά θα είχα να παρατηρήσω στον δεύτερο πίνακα της ευρετηρίασης του Μ. Μπακογιάννη, όπου δίπλα στο όνομα του κάθε συνεργάτη σημειώνονται σε παρένθεση τα ψευδώνυμα που χρησιμοποιεί στο περιοδικό, πως θα ήταν σκόπιμο να δηλώνεται σε ποια συγκεκριμένη συνεργασία αντιστοιχεί κάθε ψευδώνυμο, και πάντως να υπάρχουν λήμματα παραπεμπτικά από κάθε ψευδώνυμο στο πραγματικό όνομα. Ακόμη στις διευκρινιστικές παρατηρήσεις για τη χρήση των

7. Dimitrios Tziouvas, *The Nationalism of the Demoticists and its Impact on their Literary Theory (1889-1930)*, Amsterdam, Adolf M. Hakkert, 1986, σσ. 156-161.

8. Το θέμα των ποικίλων αντιδράσεων με τις οποίες οι Έλληνες κριτικοί της εποχής αντιμετώπιζον το έργο των Νίτσε και Ίφεν εξετάζουν αντιστοίχως οι Χαράλαμπος-Δημήτρης Γουνελάς, *Η σοσιαλιστική συνείδηση στην ελληνική λογοτεχνία, 1897-1912*, Αθήνα, Κέδρος, 1984 και Νικηφόρος Παπανδρέου, *Ο Ίφεν στην Ελλάδα. Από την πρώτη γνωριμία στην καθιέρωση, 1890-1910*, Αθήνα, Κέδρος, 1983.

πινάκων, οι οποίες περιλαμβάνονται στο προλογικό σημείωμα, θα χρειαζόταν να προστεθεί πως στον τρίτο πίνακα, των προσώπων και έργων για τα οποία γίνεται λόγος στο περιοδικό, τα έργα δεν καταχωρίζονται απλώς με αλφαβητική σειρά κάτω από το όνομα του συγγραφέα, αλλά επίσης ότι καταγράφονται πρώτα όσα έργα εκδόθηκαν αυτοτελώς και κατόπιν τα υπόλοιπα. Επιπροσθέτως, για τη χρήση του ίδιου πίνακα χρειαζόταν να δηλωθεί πως οι έμμεσες αναφορές μπαίνουν σε παρένθεση και πως τα ονόματα των αγίων λημματογραφούνται όλα στο «άγιος/αγία».

Στον πρώτο πίνακα, τχ. 4, σ. 31 συναντούμε την καταγραφή Μιχαήλ Άγγελος / (Αλέξ. Πάλλης). Το άγαλμα της κοιμισμένης Νύχτας (Από το Λεύκωμα της κυρίας Μαρίας Κ. Παλαμά), (μτφ. πμ.), 120, όπου ο Αλέξ. Πάλλης φέρεται ως μεταφραστής ενός ποιήματος του Μιχαήλ Αγγέλου. Στην πραγματικότητα η «Νύχτα» και η «Μέρα» είναι δύο από τα γλυπτά με τα οποία ο Μιχαήλ Άγγελος κόσμησε τους τάφους των Μεδίκων, των ηγεμόνων της Φλωρεντίας. Από το γλυπτό λοιπόν του Μιχαήλ Αγγέλου είναι που εμπνεύστηκε ο Πάλλης το ποιήμα του. Προς επίρρωση άλλωστε αυτής της διόρθωσης λειτουργεί και η χρονολόγηση του ποιήματος με ημερομηνία 25 του Μάρτη 1900. Επιβάλλεται επομένως να δηλωθεί στον πίνακα των συνεργατών ο Πάλλης ως συνεργάτης πρωτότυπης συνεργασίας και όχι ως μεταφραστής, ενώ ο Μιχαήλ Άγγελος δεν είναι συνεργάτης αλλά, όπως και το έργο του η «Νύχτα», όνομα για το οποίο γίνεται λόγος. Στο τχ. 7, σ. 36 η αυτόγραφη επιστολή του Χαρίλαου Τρικούπη στον Εμμ. Ροΐδη έχει ημερομηνία όχι 10 Δεκεμβρίου 1881, όπως μεταφέρεται, αλλά 3 Δεκεμβρίου (10βρίου) 1881. Στο τχ. 10, σ. 43 η συνεργασία με τον τίτλο *Το κυβερνώμενον αερόστατον του κόμητος Ζέπελιν* εμφανίζεται ως ανυπόγραφη, ενώ υπογράφεται από τον Ν. Δ. Πάππο, και άρα χρειάζεται η απαραίτητη προσθήκη στο όνομα του συγγραφέα στον δεύτερο πίνακα.

Αναφορικά με τον τρίτο πίνακα, παραλείπεται το λήμμα Λασκαρίδου Αικατερίνη: 7, 236-239, παραπόμπή που από λάθος χρεώνεται στη Λασκαρίδου Σοφία. Για λήμματα όπως Βασνιετζώβ βλ. Vasnietsov Viktor και Πέτερσον βλ. Petersen Eugène χρειάζεται να διευκρινισθεί στον πρόλογο πως για τα ξένα ονόματα των οποίων η ελληνική γραφή που απαντάται στις σελίδες του περιοδικού είναι ελαφρώς παραπλανητική ενσωματώνονται παραπεμπτικά λήμματα, που καθοδηγούν τον χρήστη στην αναζήτηση του ονόματος στο λατινικό αλφάβητο. Πλάι στο όνομα Kühner υπάρχει αγκύλη με ερωτηματικό που δηλώνει πως δε στάθηκε δυνατό να βρεθεί το βαφτιστικό όνομα του συγγραφέα. Το έργο *Ελληνική Γραμματική* που καταχωρίζεται πάντως κάτω από το όνομα επιβεβαιώνει πως πρόκειται για τον Γερμανό λόγιο και ελληνιστή Raphael Kühner (1802-1878). Τέλος στο τμήμα με τα αταύτιστα ξένα ονόματα, κάτω από τον Έξτερ συναντούμε ως όνομα έργου του την καταγραφή «Σετσεσιόν». Λίγο παρακάτω στο όνομα του Μαρτίνου Παύλου βρίσκουμε την καταχώριση «Σετσεσιόν σκηνή». Στην ουσία όμως δεν πρόκειται για τίτλους έργων αλλά για τον όρο Secession/Sezession που σημαίνει «απόσχιση» και χρησιμοποιήθηκε στις γερμανικές χώρες, για να υποδηλώσει την τάση ορισμένων καλλιτεχνικών ομάδων στα τέλη του 19ου αιώνα να διακόψουν τους δεσμούς τους με την ακαδημαϊκή παράδοση, προκειμένου να προωθήσουν τα μοντέρνα τότε κινήματα. Από την άποψη αυτήν η καταγραφή Σετσεσιόν και στις δύο περιπτώσεις περιττεύει.

Το τρίτο και ογκωδέστερο ευρετήριο συνέταξε ο Λάμπρος Βαρελάς για τα *Ελληνικά Γράμματα* (Ιούνιος 1927 - Φεβρουάριος 1930). Τα *Ελληνικά Γράμ-*

ματα κυκλοφορούν τακτικά ανά δεκαπενθήμερο έως τον Απρίλιο του 1929 και από τον Μάιο του ίδιου έτους μετατρέπονται σε εβδομαδιαία έκδοση. Συνολικά περιλαμβάνουν 87 τεύχη δεμένα σε έξι τόμους. Το περιοδικό διευθύνεται από τους Κωστή Μπαστιά και Βασίλη Μαλατάκη, ο τελευταίος όμως αποχωρεί από τη θέση του στο τχ. 69 (Οκτώβριος 1929). Τα *Ελληνικά Γράμματα* δεν αποτελούν ένα καθαρά φιλολογικό έντυπο με αποκλειστικό ενδιαφέρον για τη λογοτεχνία, αλλά ασχολούνται επίσης με θέματα επιστήμης, φιλοσοφίας και πολιτικής και κρατούν μια σαφή και ενιαία ιδεολογική στάση. Συγκεκριμένα οι βασικές συνιστώσες της ιδεολογικής ταυτότητας του περιοδικού, που υπηρετήθηκαν με συνέπεια καθ' όλη τη διάρκεια της ζωής του, εντοπίζονται από τον Λ. Βαρελά στον χριστιανισμό, τον αντικομμουνισμό, τον δημοτικισμό, την ανάδειξη του τοπικού ηθογραφικού χρώματος και του λογοτεχνικού παραδείγματος του Αλέξανδρου Παπαδιαμάντη —ο πρώιμος Σκαρίμπας με τους *Καημούς στο Γριπονήσι* προβάλλεται ως συνεχιστής του—, τις αισθητικές αντιλήψεις του Γιάννη Αποστολάκη και του Φώτου Πολίτη, τη λαϊκή τέχνη, τη λογοτεχνική και πνευματική παραγωγή των λαών της Βαλκανικής χερσονήσου και της Εγγύς Ανατολής. Σταθερό χαρακτηριστικό του περιοδικού είναι και η πλούσια εικονογράφηση του με πίνακες των σύγχρονων ζωγράφων Δ. Γαλάνη, Κλ. Κλώνη, Φ. Κόντογλου, Σπ. Βασιλείου, Ν. Εγγονόπουλου.

Μπορούμε να διακρίνουμε σύμφωνα με τον Λ. Βαρελά δύο περιόδους κατά την κυκλοφορία των *Ελληνικών Γραμμάτων*: Α' περίοδος (Ιούνιος 1927 - Οκτώβριος 1928) και Β' περίοδος (Οκτώβριος 1928 - Φεβρουάριος 1930). Η διαφοροποίηση μεταξύ των δύο περιόδων έγκειται: στην εντυπωσιακή αύξηση των σελίδων του περιοδικού κατά τη δεύτερη περίοδο· στην εκλαίκευση του περιεχομένου, τάση που εκδηλώνεται με τη φιλοξενία περισσότερων λογοτεχνικών συνεργασιών, ταξιδιωτικών εντυπώσεων, ιστορικών αφηγήσεων· στην ιδιαίτερη φροντίδα για την εικονογράφηση (αυξάνονται τα σχέδια στο εσωτερικό των τευχών και καθιερώνεται έγχρωμο εξώφυλλο)· και στη μετρίαση των αυστηρών τόνων, μια και το περιοδικό αντιμετωπίζει τη δυσμενή κριτική των μαρξιστικών κυρίως περιοδικών της εποχής (*Αναγέννηση, Νέα Αγωγή, κ.ά.*), επειδή θεωρείται πως ταυτίζεται πλήρως με τις «αντιδραστικές» απόψεις των «αρνητών» Αποστολάκη και Φ. Πολίτη. Επίσης κατά τη δεύτερη αυτή περίοδο καθιερώνεται σταθερά και η πλούσια στήλη αλληλογραφίας με τους αναγνώστες. Κατά τη διάρκεια της εβδομαδιαίας κυκλοφορίας των *Ελληνικών Γραμμάτων*, από τον Μάιο του 1929 έως το τέλος, τροποποιείται η εμφάνιση του περιοδικού, οι διαστάσεις του τεύχους μεγαλώνουν, ο αριθμός των σελίδων μειώνεται σημαντικά, η έγχρωμη εικονογράφηση όμως εξακολουθεί να αποτελεί χαρακτηριστικό γνώρισμά του. Στην επιλογή της ύλης συνεχίζεται η εκλαίκευτική πορεία, φιλοξενείται σταθερά η κριτική ανασκόπηση των πνευματικών εκδηλώσεων της εβδομάδας, όμως εξαφανίζεται η στήλη χρονογραφήματος και καθιερώνεται σε ειδικές στήλες η δημοσίευση σύντομων σχολίων για την πνευματική και πολιτική ζωή της Ελλάδας και άλλων χωρών.

Ένα σημαντικό στοιχείο που εύστοχα επιλέγεται να τονιστεί στο προλογικό

σημείωμα είναι πως η ιδεολογική ταυτότητα των *Ελληνικών Γραμμάτων* διαμορφώνεται ανταγωνιστικά προς τη *Νέα Εστία* (το πρώτο φύλλο της με διευθυντή τον Γρ. Ξενοπούλο κυκλοφορεί ακριβώς δύο μήνες πριν τα *Ελληνικά Γράμματα*, τον Απρίλιο του 1927) και σε αντιπαράθεση προς την *Αναγέννηση* του Δ. Γληνού. Έχει ήδη παρατηρηθεί από τον Αλέξ. Αργυρίου και επαναλαμβάνεται από τον Λ. Βαρελά πως τα *Ελληνικά Γράμματα* δίνουν κάποτε την εντύπωση ότι κυκλοφορούν για να πολεμήσουν την *Αναγέννηση*. Ξεκινούν να εκδίδονται σχεδόν αμέσως μετά τη διάσπαση του Εκπαιδευτικού Ομίλου, δημοσιεύουν κείμενα του Αλέξ. Δελμούζου και πολεμούν τον Κ. Βάρναλη και τον Δ. Γληνό. Μάλιστα ο Αργυρίου προβαίνει σε μια γενικότερη αποτίμηση της συγκεκριμένης πολεμικής τακτικής και εκτιμά πως «η αντιπαράθεση *Αναγέννησης* και *Ελληνικών Γραμμάτων*, δύο περιοδικών που δεν έχουν, όπως φαίνεται, οικονομική εξάρτηση από καμιά ξένη πηγή, και οι κύκλοι της προβληματικής τους, μας φανερώνουν ότι τα χρόνια αυτά το παιχνίδι παίζεται επάνω στο αίτημα του καθορισμού μιας γενικότερης ιδεολογίας από την οποία να εκπορεύεται η σκέψη μας»⁹.

Στο προλογικό σημείωμα για το περιοδικό τίγονται ακόμη ζητήματα όπως η στάση των *Ελληνικών Γραμμάτων* απέναντι στον καθολικισμό (είναι γνωστές οι σχέσεις των Μπασιά και Μαλατάκη με τον καθολικισμό, μάλιστα το περιοδικό τυπωνόταν για κάποιο διάστημα στο καθολικό τυπογραφείο της Αθήνας), η υποδοχή που τους επιφυλάχθηκε από το αναγνωστικό κοινό και τα έντυπα της εποχής καθώς και η αγοραστική ζήτηση του περιοδικού. Κρίνοντας συνολικά θα έλεγα πως ο πρόλογος του Λ. Βαρελά συνιστά μια συνοπτική μεν, αλλά ουσιαστική και επαρκή πρώτη γνωριμία με το περιοδικό.

Προχωρώντας σε επιμέρους παρατηρήσεις για τη σύνταξη των πινάκων, θα διατύπωνα καταρχάς μιαν επιφύλαξη που σχετίζεται με την τυπογραφική εμφάνιση του πρώτου πίνακα για τα *Ελληνικά Γράμματα* (και τα *Νέα*). Σωστά επιλέγεται οι τίτλοι των στήλων να γράφονται με τονισμό μαύρα γράμματα. Δημιουργείται όμως η ψευδής εντύπωση πως ό,τι έπεται του τίτλου μιας στήλης ανήκει αναγκαστικά σε αυτήν, στον βαθμό που ο τίτλος της στήλης δε φαίνεται οπτικά τουλάχιστον να συνάπτεται αποκλειστικά με τις συνεργασίες που πράγματι ανήκουν σε αυτήν και αφού οι εκτός στήλης συνεργασίες που ακολουθούν δε διαφοροποιούνται. Για να γίνω σαφέστερη και να φέρω ένα παράδειγμα, στο τχ. 75, σ. 183 κάτω από τη στήλη «Οι πνευματικές μορφές του τόπου μας» φαίνεται πως καταχωρίζονται ισότιμα οι συνεργασίες Θ. Μαλαβέτας, Θεόφιλος Καίρης [...] Ν., Σαν ξανάρθης, (πμ.) και Α. Π. Τότζης, Πώς βλέπουν οι ξένοι το Παρίσι. Είναι εμφανές όμως πως ο τίτλος της στήλης καλύπτει μόνο την πρώτη συνεργασία. Ίσως η κατάλληλη ρύθμιση των διαστήχων να ήταν αρκετή για τη διευθέτηση των πραγμάτων. Επιπλέον καλό θα ήταν στον πρώτο πίνακα να δηλώνεται παντού πριν τον αριθμό του τεύχους ο τόμος στον οποίο ανήκει, μια και στο σύστημα παραπομπών τόσο του δεύτερου όσο και του τρίτου πίνακα χρησιμοποιείται ο τόμος και όχι το τεύχος. Επίσης στον δεύτερο πίνακα θα ήταν χρήσιμο να υπάρχουν κάθε φορά τα παραπεμπτικά λήμματα από το ψευδώνυμο προς το πραγματικό όνομα, π.χ. Κορθιάνος, Β.: βλ. Ρώτας, Βασίλης, γιατί από μόνη της η καταγραφή των ψευδωνύμων σε παρένθεση δίπλα στο πραγματικό όνομα δε λειτουργεί ικα-

9. Αλέξ. Αργυρίου, ό.π. (σημ. 4), σσ. 218-219.

νοποιητικά για την ταύτιση των προσώπων, μια που προϋποθέτει απαραίτητα τη γνώση του πραγματικού ονόματος.

Όσον αφορά τον Α' τόμο του περιοδικού σημειώνω τις εξής διορθώσεις αρχικά για τον πρώτο και δεύτερο πίνακα. Στο τχ. 1, σ. 25 ο σωστός τίτλος της συνεργασίας του Στέλιου Παπαδάκη είναι *Τα ρεύματα των ιδεών: Από τον ένα μεσαίωνα στον άλλο [...]*. Στο τχ. 4, σ. 32 από τη μελέτη του Π. Παϊδούση παραλείπεται ο επίτιτλος *Ελληνικά προβλήματα*. Στο τχ. 8, σσ. 44-45 ο CIV υπογράφει όλη τη στήλη «Η Ξένη Πνευματική και Καλλιτεχνική Κίνηση» και όχι ένα τμήμα της μονάχα. Ακόμη από τις συνεργασίες του Α. παραλείπεται η παραπομπή Ν. Γιόργας, *Για τη ρουμανική φιλολογία*, Α, 77-78. Στον τρίτο πίνακα οι παραπομπές που δίνονται για την Αγγελική Χατζημιχάλη: Α, 627, 628 είναι λανθασμένες και αντιστοιχούν στις Ε, 627, 658. Παραλείπονται οι παραπομπές *Νέα Εστία*: Α, 310, *Διάπλασις των Παίδων*: Α, 341-342, *Πανδώρα*: Α, 341. Τέλος η παραπομπή Α, 162 που αποδίδεται στον Huxley, Thomas H. ανήκει κανονικά στον Aldous Huxley.

Στον Β' τόμο, τχ. 1-2 [13-14], σ. 55 ο σωστός τίτλος του διηγήματος του Γιάννη Βλαχογιάννη είναι *Φιλί και κλάμα αντί Φιλί και αίμα*. Στο τχ. 7 [19], σ. 66 δε δηλώνεται ο Κ. Καρθαίος ως μεταφραστής του διηγήματος του Thomas Hardy και στο τχ. 12 [24], σ. 75 δεν ταυτίζεται το ψευδώνυμο Β. Δούκας με τον Βασίλη Ρώτα. Προσθέτω επίσης στον τρίτο πίνακα τις παραπομπές *Αναγέννηση*: Β, 71, 180, *Νέα Επιθεώρηση*: Β, 471, *Νέα Εστία*: Β, 101, 144-145 και *Σχολική Πράξη*: Β, 469.

Στον Γ' τόμο, τχ. 2 [26], σ. 79 διορθώνω πως η βιβλιοκρισία του Β. Ρώτα για την *Τριλογία του Πνεύματος* του Ε. Π. Παπανούτσου καταλαμβάνει τις σελίδες 74-76. Η διόρθωση στις σελίδες πρέπει να γίνει και στον δεύτερο πίνακα. Από τον τρίτο πίνακα λείπουν οι παραπομπές *Ηπειρωτικά Χρονικά*: Γ, 39, Ιωαννόπουλος, Δημ.: Γ, 167-168, *Νέα Εστία*: Γ, 35*, Νερουλός, Ιάκωβος Ρίζος: Γ, 616-617, Νιρβάνας, Παύλος: Γ, 549 και *Νουμάς*: Γ, 287-288. Όσο για τον Λέμπαχ, Φρ.: Γ, 169, 170-173, που περιλαμβάνεται στο τμήμα με τα αταύτιστα ονόματα, σημειώνω πως πρόκειται για τον Γερμανό ζωγράφο Lenbach, Fr. von (1836-1904), ο οποίος διέπρεψε κυρίως στις προσωπογραφίες.

Στον Δ' τόμο, τχ. 43, σ. 117 ο Νέμος (Nemo) δεν υπογράφει την παρουσίαση του μαθητικού περιοδικού *Το Σχολείο μας*. Με βάση τα περιεχόμενα του Δ' τόμου των *Ελληνικών Γραμμάτων* που δημοσιεύονται στο περιοδικό η συνεργασία αυτή πρέπει να αποδοθεί στον Κρίτωνα [= Κωστής Μπαστιάς]. Οι σχετικές αλλαγές πρέπει φυσικά να περάσουν και στον πίνακα των συνεργατών. Στο τχ. 44, σ. 117 καταγράφεται η συνεργασία G. Jean Anabry's / (Τζούλιο Καϊμη), *Γράμματα του Ιωσήφ Κόνραντ [...]*. Διορθώνω το όνομα σε George J. Aubry. Στον τελευταίο πίνακα προσθέτω τις παραπομπές Γανιάρης, Χρυσός: Δ, 319, 320 και επισημαίνω ότι η παραπομπή Stevenson, Robert-Louis: Δ, 149 περιλαμβάνει εκτενή αναφορά στο όνομα (Δ, 149*).

Στον Ε' τόμο, τχ. 49, σ. 130 ο Γ.Α.Π. που υπογράφει τις ειδήσεις από τον χώρο της μουσικής είναι ο Γεώργιος Α. Πράτσικας και στο τχ. 62, σ. 157 παραλείπεται ο Σωτήρης Σκίπης ως συγγραφέας της μελέτης *Σπήλιος Πασαγιάννης: Αησιμονημένες Μορφές*. Στο τχ. 66, σ. 166 απαντά η καταγραφή [Δ/νση], *Κάρμεν Σύλβα: Η μητέρα του Μεγάλου Στεφάνου*. Πρόκειται για ένα διήγημα που αποδίδεται απρόσωπα στη Διεύθυνση, ενώ στην πραγματικότητα συγγραφέας είναι η Κάρμεν Σύλβα. Επιπροσθέτως στον τρίτο πίνακα συμπληρώνω τις παραπομπές Αποστολάκης, Γιάννης: Ε, 547, Βαβαρέτος, Γιώργος: Ε, 505-506, *Λόγος* (Κων/πολης): Ε, 617, Μαρκοράς, Γεράσιμος: Ε, 138*, Courteline, Georges: Ε, 273, Gandhi, Mahātma: Ε, 5, Puskin, Aleks. Serg.: Ε, 50. Τέλος η σωστή παραπομπή είναι Σκαρίμπας, Γιάννης: Ε, 172* (και όχι Ε, 171*) και η παρα-

πομπή που χρεώνεται λαθεμένα στον Mann, Heinrich: E, 686-687 ανήκει στον Thomas Mann, για τον οποίο προσθέτω ακόμη την ένδειξη E, 815.

Στον ΣΤ' τόμο, τχ. 81, σ. 193 το κείμενο του Schalom Aleikhem (ψευδώνυμο;) *Ντρέπουμαι* χαρακτηρίζεται διήγημα. Είναι προτιμότερο να χρησιμοποιηθεί ο γενικότερος χαρακτηρισμός «πεζό κείμενο» (πζ.), λόγω της εξαιρετικά σύντομης, ακόμη και για διήγημα, έκτασής του. Στο τχ. 84, σ. 198 το κείμενο του Αντρέ Μωρουά, *Πώς είδε και πώς εσχιτάρισε τον Κλεμανσώ ο Αντρέ Μωρουά*, χαρακτηρίζεται ως πεζό. Η διάκριση αυτή είναι ίσως σκόπιμη μόνο για τα έργα της δημιουργικής πεζογραφίας, περίπτωση που δεν ισχύει εν προκειμένω. Άλλωστε νομίζω πως ο τίτλος είναι αρκετά εύγλωττος για το περιεχόμενο της συνεργασίας, ώστε να μην χρειάζονται περαιτέρω εξηγήσεις. Στο τχ. 86, σ. 201 συναντούμε τον όρο «λογοτεχνίζουσα απόδοση», για τη μετάφραση του *Τελευταίου Συμβουλίου της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας* του Φίλιππου Νηλ. Πιστεύω πως θα ήταν δοκιμότερος ο όρος «διασκευή». Στο ίδιο τεύχος, σ. 201 σημειώνεται πως μεταφράζεται από την Κοραλία Μακρή η πρώτη πράξη της κωμωδίας του Λέοντος Τολστόι *Εξ αυτής τα φαύλα*. Μεταφράζεται όμως και η δεύτερη πράξη. Στον τελευταίο πίνακα προσθέτω την παραπομπή Louis, Pierre: ΣΤ, 95*. Θα μπορούσε επίσης να συμπεριληφθεί το λήμμα Faust: ΣΤ, 72, 130, 131, στον βαθμό που αποτελεί ένα λογοτεχνικό πρόσωπο που έχει όμως αυτονομηθεί (πρβ. το λήμμα Διγενής Ακρίτης, που περιλαμβάνεται).

Τέλος στο Επίμετρο ευρετηριάζεται η εβδομαδιαία «Φιλολογική - Καλλιτεχνική - Επιστημονική» εφημερίδα *Τα Νέα*, που συνεχίζει τα *Ελληνικά Γράμματα*. *Τα Νέα* διευθύνονται από τον Κ. Μπαστιά και αποτελούν κατά βάση ένα «δημοσιογραφικό όργανο πνευματικής ενημέρωσης», όπως γράφει ο Λ. Βαρελάς. Κυκλοφορούν σε έξι μόλις φύλλα, που εκδίδονται στο διάστημα από τον Απρίλιο έως τον Μάιο του 1930. *Τα Νέα* παρακολουθούν συστηματικά την ελληνική πνευματική κίνηση (εκδοτική, θεατρική, εικαστική, κινηματογραφική και διακογραφική), δημοσιεύουν λογοτεχνική ύλη και κριτική, φιλοξενούν κοινωνικές έρευνες της Γαλάτειας Καζαντζάκη και συνεντεύξεις του Δημ. Λαμπίκη με παραγνωρισμένους πνευματικούς ανθρώπους (τον ζωγράφο Ίωνα Δανιήλ, την καλλιτέχνη Λουκία Ιωάννου, τον γλύπτη Γ. Μπονάνο, τον Ρώμο Φιλύρα και τον Μ. Σιγάλα). Στους τακτικούς συνεργάτες της εφημερίδας, εκτός από τον Κ. Μπαστιά, συμπεριλαμβάνονται ο Λέων Κουκούλας, ο οποίος ασκεί τη λογοτεχνική κριτική, και οι Μ. Τόμπρος και Διον. Λαυράγκας, που αναλαμβάνουν την ενημέρωση για την εικαστική κίνηση και τις μουσικές εκδηλώσεις αντιστοίχως.

Η ευρετηρίαση της εφημερίδας *Τα Νέα* γίνεται με την ίδια μέθοδο που εφαρμόζεται και για τα *Ελληνικά Γράμματα*. Η μόνη διαφοροποίηση είναι πως, σύμφωνα με τη μέθοδο της κατ' επιλογήν αποδελτίωσης που είναι προτιμότερη να ακολουθείται για τις εφημερίδες, ο τρίτος πίνακας περιλαμβάνει αποκλειστικά ονόματα αναφερόμενων προσώπων (δεν καταχωρίζονται τα ονόματα των προσώπων για τα οποία γίνεται απλή αναφορά ή όσα απαντώνται στη στήλη αλληλογραφίας ούτε και οι τίτλοι των αναφερόμενων εντύπων). Εν συνεχεία αναφέρω ορισμένες, τις περισσότερο σημαντικές, από τις αβλεψίες που απέφερε ο δειγματοληπτικός έλεγχος των πινάκων. Στον πρώτο πίνακα, φύλλο 4, σσ. 396 και 397 αντίστοιχα παραλείπονται οι συνεργασίες Γαβριήλ Ντ' Αννούντσιο /

(Αναστ. Σκιαδαρέσης), *Νέο Τραγούδι*, 3 και [Δ/νση], *Οδηγός της Ελλάδος. Ετησία έκδοσις της Α. Ε. «Πυρσός» εκδόσεων και γραφικών τεχνών* [Τι περιέχει, γνώμες του τύπου], 7. Επίσης, ενώ στα φύλλα 1 και 2 καταγράφονται στη μόνιμη στήλη «Από το παγκόσμιο χιούμορ» οι γελοιογραφίες που αναδημοσιεύονται στην εφημερίδα από ξένα περιοδικά, σε όλα τα επόμενα φύλλα η στήλη αυτή δεν συμπεριλαμβάνεται. Από τον τρίτο πίνακα απουσιάζει το λήμμα Καβάφης, Κ. Π.: β, 5*. στ, 2, 3. Ακόμη είναι προτιμότερο εκτός από το λήμμα Κοτοπούλη, Μαρίκα να υπάρχει και λήμμα Κοτοπούλη (θέατρο), στο οποίο να ενσωματωθούν οι παραπομπές ε, 1 και στ, 8, αντί να αποδίδονται στην ηθοποιό.

Επιλογικά θα έλεγα πως τα τρία πρώτα βιβλία της σειράς «Ευρετήρια Περιοδικών Λόγου και Τέχνης», τα ευρετήρια της Μ. Σακελλαρίου για το *Σήμερα*, του Μιχ. Μπακογιάννη για *Το Περιοδικόν μας* και του Λ. Βαρελά για τα *Ελληνικά Γράμματα* και την εφημερίδα *Τα Νέα* του 1930, πιστοποιούν εμπράκτως την αδιαμφισβήτητη χρησιμότητα της βιβλιογραφικής αυτής πρωτοβουλίας. Βεβαίως είναι αυτονόητο πως όσα επισημάνθηκαν παραπάνω αποτελούν ελάχιστες αβλεψίες ή ατέλειες σε σύγκριση προς το σύνολο των πληροφοριών που καταγράφονται και φυσικά τίποτε δεν αφαιρούν από τον επιστημονικό χαρακτήρα και τη χρησιμότητα των ευρετηρίων. Πρόκειται για δημοσιεύματα-απότοκους μιας συστηματικής στον προγραμματισμό της προσπάθειας να καταγραφεί και να περιγραφεί ο ελληνικός περιοδικός τύπος, που μπορούν να λειτουργήσουν αποτελεσματικά ως πηγές αξιόπιστων πληροφοριών.

Θεσσαλονίκη

ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΛΟΥΔΗ

Ζητήματα ιστορίας των νεοελληνικών γραμμάτων (Αριστοτ. Πανεπ. Θεσσαλονίκης, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Φιλολογίας, Τομέας Μεσαιων. και Ν. Ελλην. Σπουδών), *Αφιέρωμα στον Κ. Θ. Δημαρά*, Θεσσαλονίκη, Παρατηρητής, 1994, σελ. 342.

Στον τόμο περιλαμβάνονται 30 ανακοινώσεις, καρπός της Δ' Διεθνούς Επιστημονικής Συνάντησης, που έλαβε χώρα στις 10-12 Μαΐου στη Φιλοσοφική Σχολή του Α.Π.Θ. Ενταγμένη σε μία σειρά ομοειδών Συναντήσεων που προηγήθηκαν, με σκοπό να τιμήσουν επιστημονικές προσωπικότητες συνδεδεμένες με τον μακεδονικό ακαδημαϊκό χώρο, όπως οι καθηγητές Λίνος Πολίτης, Εμμανουήλ Κριαράς και Σταμάτης Καρατζάς, η τριήμερη αυτή Συνάντηση αφιερώθηκε, όπως παρατηρεί στο προλογικό του σημείωμα ο Παν. Μουλλάς, σ' έναν λόγιο που όχι μόνον καλλιέργησε έντονους και συνεχείς πνευματικούς δεσμούς με το Πανεπιστήμιο της Θεσσαλονίκης (Διδάκτορας της Φιλοσοφικής Σχολής και επίτιμος καθηγητής του Πανεπιστημίου αργότερα) αλλά και παρακολούθησε φίλους, συναδέλφους και μαθητές του να σταδιοδρομούν σ' αυτό. Καθώς ο Κ. Θ.

Δημαράς έφυγε από κοντά μας τον Φεβρουάριο του 1992, η έκδοση των Πρακτικών δεν μπορούσε παρά να αποτελέσει αναπότρεπτα και «ένα είδος φιλολογικού μνημοσύνου».

Ζητήματα ιστορίας των νεοελληνικών γραμμάτων: η πρόκληση υπήρξε πολλαπλή για τους συμμετέχοντες, καθώς ανοιγόταν εμπρός τους ένα ευρύτατο φάσμα επιλογής, θεώρησης και αποτίμησης των φαινομένων, της θεωρίας και της μεθοδολογίας της επιστήμης που υπηρέτησε με στοχαστικότητα για πολλές δεκαετίες ο Κ. Θ. Δημαράς, ένας από τους τελευταίους κορυφαίους εκπροσώπους της γενιάς του '30. Το σύνολο έργο του, παρόλο που αποπνέει μια βαθύτερη αίσθηση διαχρονικότητας της ελληνικής παιδείας, τροφοδότησε με ανανεωμένη ερμηνευτική οπτική τη μελέτη της περιόδου ανασύνταξης του νεότερου ελληνισμού, με κορύφωση την εισδοχή και την επίδραση των ιδεών του Διαφωτισμού στην τουρκοκρατούμενη κοινωνία. Εισήγαγε την προβληματική για τη στάθμιση του ποσοτικού στην ιστορία των ιδεών χωρίς όμως και να αγνοήσει ή να υποτιμήσει τη σημασία του ποιοτικού στοιχείου. Διεύρυνε τους ορίζοντες της νεοελληνικής γραμματείας, υιοθετώντας μια πλατιά αντίληψη της συγκριτικής επιστήμης.

Αυτό ακριβώς το τελευταίο στοιχείο, την έμφαση δηλαδή στη συγκριτική έρευνα των φαινομένων, τονίζει στην εναρκτήρια ομιλία του («Απόψεις γύρω στην συγκριτική γραμματολογία», σσ. 13-20), ο τιμώμενος (σε μία από τις τελευταίες ουσιαστικά δημόσιες εμφανίσεις του) και καθιστά προφανή τη στενή και πολύ ουσιαστική σχέση που συνέδεσε το μεγαλύτερο μέρος της ερευνητικής του πορείας με τον συγκριτισμό. Κριτικός και επιφυλακτικός συνάμα ως προς τις νεότερες εφαρμογές της, τις «διεθνικές», που τείνουν «να ανατρέψουν τα αρχικά σχήματα της συγκριτικής γραμματολογίας», ο Κ.Θ.Δ. επιμένει στον *ιστορικό και εμπειρικό* της προσδιορισμό. Η *οργανική και αιτιακή* σχέση των φαινομένων και ο σεβασμός στη διαχρονία αποτελούν το *sine qua non* αυτής της επιστήμης, της οποίας στην παρούσα ανακοίνωση φωτίζονται ορισμένες ιστορικές της καταβολές στον γαλλικό Διαφωτισμό, κυρίως, στη σκέψη των Ιδεολόγων, στον αρχόμενο 19ο αιώνα καθώς και οι προβολές του ζητήματος στον ευαίσθητο πάντοτε δέκτη Αδαμάντιο Κοραή. Από τον εμπειριστή Condillac και τον αναλυτικό Népomycène Lemerancier, περνώντας στον 20ό αι. σε θεμελιωτές της κλασικής πια σχολής της *littérature comparée*, όπως ο Joseph Texte ή ο Jean-Marie Carre, ο Κ.Θ.Δ. θα επιμένει εν κατακλείδι, για ακόμη μια φορά, στον ορισμό: η συγκριτική γραμματολογία είναι η *επιστήμη των διαφορών*.

Ακολουθούν δύο ανακοινώσεις θεωρητικού προβληματισμού. Πρώτον, ο Mario Vitti («Τα δεδομένα της ιστορίας και τα δεδομένα της λογοτεχνίας. Πόσο είναι ασύμβατα», σσ. 21-25) επιχειρηματολογεί υπέρ της αυτοτέλειας της ιστορικής μεθόδου, της ιστορικής ερμηνείας δηλαδή της λογοτεχνίας σε σχέση με νεότερες μεθοδολογικές προσεγγίσεις. Πού και πώς συμπλέκονται η ιστορία της λογοτεχνίας με τη γενική ιστορία, τη συγκριτική γραμματολογία και την κοινωνιολογία της λογοτεχνίας; Αποδεχόμενος την κατά Lanson (1910) βασική διάκριση ανάμεσα στο *ιστορικό ντοκουμέντο (document historique)* και το *λογοτεχνικό μνημείο (œuvre littéraire)*, διάκριση που εξακολούθησε να παρα-

μένει σε ισχύ και δεν ανατράπηκε ουσιαστικά από τις σύγχρονες θεωρήσεις, ο εισηγητής υποστηρίζει τη δυνατότητα διαπλοκής με άπειρες συνδυαστικές δυνατότητες των δεδομένων της ιστορίας με τα δεδομένα της λογοτεχνίας. Δεύτερον, ο Γιώργος Βελουδής («Ιστορία και ιστορικότητα της λογοτεχνίας», σσ. 27-34), αναπτύσσοντας εδώ ένα επεξεργασμένο απόσπασμα από το κατοπινό βιβλίο του *Γραμματολογία. Θεωρία λογοτεχνίας*, προβαίνει σε συστηματική επισκόπηση των όρων «λογοτεχνία» και «γραμματεία». Διττό γνωστικό αντικείμενο που χαρακτηρίζεται συνολικά από την «ιστορικότητα», η οποία διαπερνά εξίσου τη γνωστική διαδικασία που αναφέρεται σ' αυτό (ιστορία της λογοτεχνίας/γραμματείας) και την καταγραφή της (ιστοριογραφία της λογοτεχνίας). Αυτά είναι τα μείζονα ζητήματα που απασχολούν τον εισηγητή στην αναδρομή που επιχειρεί από την μετακλασική αρχαιότητα (ελληνιστικά και ρωμαϊκά χρόνια) έως τις μέρες μας. Ορίζονται οι τομές μετάβασης από τους συσσωρευτικούς μηχανισμούς της χρονογραφίας (συνυφασμένης με τη χρονολογική παράδοση) στον «ιστορισμό» και «επιστημονισμό» του 18ου αι. Το ρεύμα του ρομαντισμού δρα θετικά ως προς την ανακάλυψη των «εθνικών λογοτεχνιών», ενώ ο θετικισμός κυριαρχεί για το β' μισό του 19ου αιώνα. Ακολουθούν οι θεωρήσεις του 20ού αι., οι σχολές με τους εκπροσώπους τους και περιγράφονται οι θεωρητικές μετατοπίσεις της αποτίμησης του λογοτεχνικού γεγονότος. Ο Γ.Β., σεβόμενος την ιστορικότητα του λογοτεχνικού έργου και αποδεχόμενος την έννοια της «αντικειμενικότητας», θεωρεί τον ιστορικό της λογοτεχνίας όχι απλώς ερμηνευτή του ντοκουμέντου που αναλύει αλλά ταυτοχρόνως και αναγνώστη, δέκτη και φορέα της πολλαπλής του σημασίας, έναν τελευταίο κρίκο στην αλυσίδα των διαδοχικών του προσλήψεων.

Μια ενδιαφέρουσα επισκόπηση των μαρξιστικών εφαρμογών στην ιστορία της λογοτεχνίας μας, αποπειράται η Βενετία Αποστολίδου («Αντιστάσεις και μεταμορφώσεις του λογοτεχνικού κανόνα: οι έλληνες μαρξιστές και η ιστορία της λογοτεχνίας», σσ. 35-50). Οι μαρξιστές κριτικοί της λογοτεχνίας, από τη δεκαετία του '20 και μετά, καθώς συσπειρώνονται γύρω από ορισμένα περιοδικά όπως για παράδειγμα οι *Νέοι Πρωτοπόροι*, προσδοκούν μία δυναμική παρέμβαση στα ελληνικά γράμματα. Επιφυλλάσσοντας για τον εαυτό τους τον ρόλο του ανατροπέα, όπως γράφει χαρακτηριστικά η Β.Α., χωρίς ωστόσο να αποτελούν μία συνεκτική, ομοιογενή ομάδα κρούσης, με απολύτως κοινές πεποιθήσεις και δράση, βρέθηκαν δέσμιοι των αντιλήψεών τους και της αδιέξοδης υπαγωγής της λογοτεχνικής σημασίας ή αξίας ενός έργου ή γενικότερα της εξελικτικής πορείας της λογοτεχνίας στην «υπερκείμενη» κοινωνικοπολιτική εξέλιξη. Με αφετηρία τον *λογοτεχνικό κανόνα* του Κ. Παλαμά, κομβικά σημεία στα οποία επικεντρώθηκε η προσοχή των μαρξιστών διανοουμένων στάθηκαν ως το τέλος της δεκαετίας του '20 τα δημοτικά τραγούδια, ο Σολωμός, ο Κάλβος, ο δημοτικισμός, ο ποιητής Παλαμάς, η ηθογραφία, ο Καβάφης, ενώ κατά την δεκαετία του '30 εισέρχεται στο πεδίο προσοχής τους ο Καβάφης και ο μοντερνισμός. Η Β.Α. σχιαγραφεί τις διαδοχικές προσπάθειες επαναπροσδιορισμού του λογοτεχνικού κανόνα από τους Κ. Βάρναλη, Αιμίλιο Χουρμούζιο, Δημήτρη Γληνό, Νικόλαο Κάλας, Βάσο Βαρίκα, Μάρκο Αυγέρη έως την *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτε-*

χνίας (1962) του Γιάννη Κορδάτου. Στην πρόδρομη ανακοίνωση του Roderick Beaton («Για μια νέα προσέγγιση στην ιστορία της ελληνικής λογοτεχνίας (19ου και 20ού αιώνα)», σσ. 51-55), επιχειρείται η τεκμηρίωση μιας καινοτομίας που έχει ωστόσο αρκετά αμφισβητηθεί. Με αφετηρία την προφανή «ενηλικίωση» της νεότερης λογοτεχνίας μας στον 19ο αιώνα, ο R.B. προτείνει την δυνατότητα αυτονόμησης της νεότερης φάσης της χωρίς «να δεσμεύεται» από την προηγούμενη «μακρά» περίοδο του νέου ελλητισμού (12ος αι. κ.ε.). Η παρέμβαση του βρετανού νεοελλητιστή μπορεί να κριθεί πλέον σε συστοιχία με τις δύο εκδόσεις της ιστορίας του, την αγγλική *An Introduction to Modern Greek Literature* (1994) και την ελληνική της εκδοχή *Εισαγωγή στη νεότερη ελληνική λογοτεχνία* (Νεφέλη, 1996). Ήδη ο γενικευτικός τίτλος θέτει ένα σημαντικό ζήτημα τόσο στην αγγλική όσο και στην ελληνική έκδοση. Εάν ριζικές τομές στη θεώρηση της ιστορικής διαδρομής ή επαναπροσδιορισμοί του λογοτεχνικού κανόνα (όπως θέλησε να επιδιώξει ο R.B.) μπορούν και πρέπει να είναι ελκυστικά και καλοδεχούμενα τολμήματα, ωστόσο η συρρίκνωση της νέας ή νεότερης λογοτεχνίας στην περίοδο μετά το 1821, καθώς και η λανθάνουσα ταύτιση έθνους και κράτους (πιστεύω πως εάν ακριβώς δεν λάβουμε υπόψη μας την παράμετρο της μη-σύγκλισης των δύο εννοιών στον 19ο αι. οδηγούμαστε αναπότρεπτα σε επισφαλείς εκτιμήσεις), όπως έχει εξάλλου επισημανθεί και σε παλαιότερη βιβλιοκρισία¹, δεν με βρίσκουν σύμφωνη. Η έναρξη του Αγώνα της Ανεξαρτησίας αποτελεί, κατά τη γνώμη μου, σαφέστατα μία τομή στην πολιτική μας ιστορία, αλλά ασφαλώς δεν αποτελεί τομή στην ιστορία των γραμμάτων και ειδικότερα στην ιστορία των λογοτεχνικών ρευμάτων. Σε ψυχογραφικές παρατηρήσεις με αφορμή το ιστορικό της υποψηφιότητας για το βραβείο Nobel του Ψυχάρη και του Παλαμά, βραβείο που επεδίωξαν και οι δύο λόγιοι, προβαίνει ο Εμμ. Κριαράς («Ψυχάρης-Παλαμάς: Η σύγκρουσή τους το 1925», σσ. 57-62). Καθώς επισημαίνει ο Ε.Κ. οι συμπεριφορές των δύο μεγάλων της εποχής καθορίστηκαν εν πολλοίς και από την κρίση που είχε δημιουργηθεί στους κύκλους των δημοτικιστών κατά τη διάρκεια της ρευστής δεκαετίας 1920-1930.

Την πρωτοποριακή φυσιογνωμία του «φιλέλληνα» Μαρτίνου Κρούσιου (Martinus Crusius=Martin Kraus) σκιαγραφεί ο Hans Eideneier («Neograeca Crusiana», σσ. 63-70). Συναρπαστική φυσιογνωμία ο ουμανιστής λόγιος, πέρα από το ενδιαφέρον που ανέπτυξε για την αρχαία γραμματεία, ένωσε με πάθος (που ονόμασε ο ίδιος «φιλελληνία») την ανάγκη να γνωρίσει ολόπλευρα τον νεότερο ελλητισμό της εποχής του. Ο Η.Ε. διατρέχει το ιστορικό των δεσμών που σύναψε ο Κρούσιος με την επίσημη Εκκλησία, το Πατριαρχείο, τη συλλεκτική του εργασία (βιβλία, χειρόγραφα) και το συνεχές επιστημονικό ενδιαφέρον του συγγραφέα της *Turcograecia* και άλλων εργασιών για τη νεοελληνική γλώσσα και τον πολιτισμό, για να εστιάσει, τέλος, την προσοχή μας στο

1. Πρβ. την εκτεταμένη και εμπειριστατωμένη βιβλιοκρισία του Γ. Κεχαγιόγλου («Roderick Beaton, *An Introduction to Modern Greek Literature*, Oxford, Clarendon Press, 1994», *Ελληνικά* 45, 1995, 411-429).

αθησαύριστο όσο και πολύτιμο για τον ιστορικό, φιλολογικό και λεξικογραφικό πλούτο του υλικό που περιέχουν τα χειρόγραφα του Μ.Κ., ένα μεγάλο μέρος των οποίων διασώζονται σήμερα στην Τυβίγγη.

Γύρω από το πρόβλημα της διαμόρφωσης της νεοελληνικής πεζογραφικής, δημοτικής παράδοσης (όρο που τον εκλαμβάνει ως αντιστοιχούντα στον «ορίζοντα των προσδοκιών») αναπτύσσει τις απόψεις της η Lucia Marcheselli Loukas («Το ύφος του Καταρτζή και η τεθλασμένη πορεία του δημοτικού πεζού λόγου», σσ. 71-79). Σημαντικός σταθμός της δημοτικής πεζού λόγου είναι, σύμφωνα με την L.M.L., το δοκίμιο του Καταρτζή *Γνώθι σαυτόν*, τόσο από θεωρητική (το ύφος που προκρίνει) όσο και από πρακτική σκοπιά. Εντάσσοντας τον προβληματισμό της μέσα στον σχετικό με τη θεωρία της ιστορίας της λογοτεχνίας διάλογο, τάσσεται υπέρ της αναμφισβήτητης «νομιμότητας» του «δοκιμίου» ως «λογοτεχνικού είδους», της κατ' επέκτασιν θεμιτής διεύρυνσης του λογοτεχνικού κανόνα καθώς και της δυνατότητας εμπλουτισμού της «περιοχής της κουλτούρας» με «κείμενα προερχόμενα απ' έξω». Την πρόδρομη παρουσίαση ενός δοκιμίου πολιτικής θεωρίας, με τον τίτλο «Πολιτική Σχέδη», που παραδίδεται σε ένα και μόνο χειρόγραφο και χρονολογείται τον Δεκέμβριο του 1768, επιχειρεί ο Δημήτρης Γ. Αποστολόπουλος («Ένα δοκίμιο Πολιτικής του 1768», σσ. 81-87). Ο Δ.Γ.Α. προσπαθεί να επιλύσει ποικίλα προβλήματα που ανακύπτουν, όπως της πατρότητας του χειρογράφου —τα σχετικά τεκμήρια που διαθέτει συνηγορούν μάλλον υπέρ του Σέργιου Μακραίου—, για το εάν πρόκειται για πρωτότυπο έργο, παράφραση ή μετάφραση, κάτι που είναι ούτως ή άλλως αρκετά δύσκολο να διευκρινιστεί λόγω της ρευστότητας των ορίων που χαρακτηρίζει την περίοδο. Αναφέρεται, τέλος, σε ζητήματα αξιολόγησης του περιεχομένου. Ως προς το τελευταίο σκέλος, από τα ολίγα ψήγματα που προσφέρει ο Δ.Γ.Α., φαίνεται πως το συνταχθέν «εγχειρίδιο» περί του πρακτέου προέκυψε από ένα μάλλον μετριοπαθές ιδεολογικά φαναριώτικο κλίμα.

Η ομάδα των ανακοινώσεων που ακολουθεί συνεχίζει και αυτή στον άξονα των ενδιαφερόντων του Κ. Θ. Δημαρά. Η υπογράφουσα Άννα Ταμπάκη («Το ζήτημα των μεταφράσεων στον 18ο αιώνα», σσ. 89-106) κοινοποιεί τα πρώτα πορίσματα ενός ερευνητικού έργου που τελεί εν προόδω στο πλαίσιο του Κέντρου Νεοελληνικών Ερευνών του ΕΙΕ σχετικά με την καταγραφή και μελέτη των νεοελληνικών μεταφράσεων (15ος-19ος αι.). Σκιαγραφούνται εδώ οι κυριότερες συνιστώσες του σύνολου φαινομένου στον αιώνα του Διαφωτισμού, με περιορισμό στον χώρο των αυτοτελών εκδόσεων. Στην ίδια σφαίρα ενασχολήσεων κινείται και ο Άλκης Αγγέλου («Τρεις περιπτώσεις, κάποιες εικασίες και μερικά ευόωνα συμπεράσματα», σσ. 107-114). Τρία κείμενα, το καθένα με ιδιαίτερο ενδιαφέρον τον απασχολούν: η χειρόγραφη παράδοση και διάδοση του μεσαιωνικού δυτικού έργου *Fior di Virtù*, γνωστού στην ελληνική εκδοχή ως *Άνθος Χαρίτων*, η μεταβυζαντινή τύχη του *Βαρλαάμ και Ιωάσαφ* και τέλος, η μεταφραστική τύχη του φιλοσοφικού μυθιστορήματος του ισπανού Baltazar Gracián, *El Criticón*, στον φαναριωτικό χώρο. Ο Α.Α. εισάγει στον προβληματισμό ή επανεξετάζει ουσιαστικά ζητήματα σχετικά με τις δυνατότητες ενημέρωσης στην

τουρκοκρατούμενη κοινωνία, τα κριτήρια που καθόρισαν την επιλογή ενός έργου, τη χρονική σχέση και απόσταση από την εμφάνιση του πρωτοτύπου ως την πρόσληψή του, τις μεταφραστικές συμπεριφορές (σεβασμός στο πρωτότυπο ή διασχευαστική ελευθερία), τις ορατές ή αδιόρατες σχέσεις που συνδέουν την έντυπη με την χειρόγραφη παραγωγή και τις δυνατότητες επικοινωνίας των λογίων μεταξύ τους. Επικεντρωμένη στις φιλοσοφικές επιδράσεις που δέχτηκε από τον La Rochefoucauld ένας από τους πιο εξέχοντες Φαναριώτες, ο Νικόλαος Μαυροκορδάτος, είναι η διεισδυτική ανάλυση του Jacques Bouchard («Ο Νικόλαος Μαυροκορδάτος “moraliste”», σσ. 115-122). Διφορούμενη προσωπικότητα ο Ν.Μ., «τέλειος τύπος της φαναριώτικης αμφιπροσωπίας», ανάμεσα στους Αρχαίους και τους Νεότερους, υφαίνει μία σκέψη νεοτερική από κάθε άποψη, καλυμμένη πίσω από έναν αρχαϊζόντα γλωσσικό μανδύα. Ο Νικόλαος, αποτελεί κατά τον J.B. έναν «ηθολόγο», με τον τρόπο που ήσαν οι γάλλοι «moralistes». Η άποψη αυτή τεκμηριώνεται με τον σχολιασμό χαρακτηριστικών αποσπασμάτων από το εν πολλοίς άγνωστο, αν και σημαντικό έργο, του Νικόλαου, *Εγχειρίδιον εν ω γνῶμαι και φροντίσματα περί ήθη και πολιτείαν* (πριν από το 1722). Το κείμενο, που έχει ως υπόδειγμα τα *Maximes* του La Rochefoucauld, διασώζεται σε πέντε χειρόγραφα και περιέχεται εκδεδωμένο στη συλλογή Hurmuzaki. Από τους Φαναριώτες στην περιηγητική φιλολογία μάς οδηγεί η Αικατερίνη Κουμαριανού («Περιηγητικά», σσ. 123-128). Δίνει περιεκτικά το στίγμα του πολυσήμαντου αυτού ντοκουμέντου (περιηγητικό κείμενο), που καταγράφει, περιγράφει τον περιβάλλοντα χώρο αλλά δεν παύει και να αντανάκλα όλες τις λογικές, συναισθηματικές και γνωστικές ευαισθησίες του ταξιδιώτη. Η συμβολή της Α.Κ. είναι κυρίως μια κριτική αποτίμηση, ένας απολογισμός των εκδοτικών προσπαθειών και βιβλιογραφικών καταγραφών, των ερευνητικών προγραμμάτων και επιστημονικών συναντήσεων που απέφεραν τους καρπούς τους ως το 1990. Με ακριβή τρόπο ο Εμμ. Ν. Φραγκίσκος («Η βιβλιοθήκη του εμπόρου φίλου του Κοραή Ιακ. Ρώτα και η δεξίωση της σε μια αναπτυσσόμενη περιφέρεια του νεοελληνικού κράτους», σσ. 129-139) αναλύει τους διαύλους μέσα από τους οποίους θεμελιώθηκε η πνευματική υποδομή του φίλου και αλληλογράφου του Κοραή, Ιάκωβου Ρώτα από την Τζια. Από τους τίτλους που επιλεκτικά αναφέρονται γίνεται φανερό πώς ο γλωσσομαθής και φιλοπερίεργος τεργεστήνος έμπορος συγκροτεί τη βιβλιοθήκη του και την εμπλουτίζει σταδιακά σε συστοιχία με τα ζητούμενα της περιόδου της ακμής του νεοελληνικού Διαφωτισμού (επιστήμες και γράμματα, γαλλικός εγκυκλοπαιδισμός, εκπρόσωποι της σκέψης των Ιδεολόγων· οι ξένοι συγγραφείς είναι κυρίως γάλλοι αλλά και γερμανοί, άγγλοι και ιταλοί ιστορικοί, οικονομολόγοι και πολιτειολόγοι μεταφρασμένοι στα γαλλικά). Σημαντική για τα δεδομένα της εποχής του η συλλογή του, που κατέληξε στο Δημόσιο Γυμνάσιο της Σύρου, αριθμούσε περισσότερους από 250 τίτλους (γύρω στους 1200 τόμους). Ένα περιστασιακό έργο του Πολυζώη Κοντού που εξέδωσε το 1797, στη Βιέννη, με αφορμή την ίασή του από σοβαρή ασθένεια, αναλύει λεπτομερικά η Κομνηνή Δ. Πηδώνια («Πολυζώη Κοντού, Ποιημάτων», σσ. 141-153). Πρόκειται για ποίημα ευχα-

ριστήριο που αφιερώνει ο γιαννιώτης λόγιος στον θεράποντα ούγγρο ιατρό του, τον Φερδινάνδο Στίψη, που συνοδεύεται και από λατινική μετάφραση.

Με τις επόμενες ανακοινώσεις επανερχόμαστε σε θέματα ιδεολογίας. Ένα κεφάλαιο του βιβλίου που ετοιμάζει σε συνεργασία με την Emanuela Popescu-Mihuț (*Politique et culture dans les pays roumains aux XVIIe-XIXe siècles*) παρουσιάζει η γνωστή ρουμάνα ερευνήτρια Cornelia Papacostea-Danielopolu («L'évolution des idées morales en idées juridiques et politiques chez les Grecs et les Roumains», σσ. 155-160). Προτείνει καταρχήν την εμβάθυνση στην πολλαπλότητα και πολυπλοκότητα που παρουσιάζει η φαναριωτική περίοδος στις Ηγεμονίες, εποχή κοινής μαθητείας και σχεδόν παράλληλης πρόσληψης των δυτικών νεοτερικών ιδεών από τους Έλληνες και τους Ρουμάνους. Στοιχεία ηθικής φιλοσοφίας μετακινούνται στην μικτή αυτή κοινωνία μέσω της ελληνικής γλώσσας. Αντλώντας τα παραδείγματά της από κείμενα και χειρόγραφους κώδικες σε ελληνική αλλά και ρουμανική γλώσσα, η C.P.-D. σχολιάζει τη βαθμιαία εξελικτική ωρίμανση του στοχασμού της περιόδου που εκτείνεται έως τον «Οργανικό Κανονισμό» (*Regulamentul Organic*) από την αναζήτηση ηθικών κανόνων περί του πρακτέου σε έννοιες πολιτικής θεωρίας και φιλοσοφίας του δικαίου. Την ιδεολογική διαδρομή του κυθήριου Αντώνιου Φατσέα στη μετεπαναστατική ελληνική κοινωνία, μέσα από διαδοχικές απογοητεύσεις και αμφισβητήσεις, από τον επανησιακό στον ελλαδικό χώρο, εξετάζει ο Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης («Αντώνιος Φατσέας (1821-1872): οι ιδεολογικές του αναζητήσεις», σσ. 161-170). Στην ανάλυση του Τ.Ε.Σ., δόθηκε έμφαση σε ορισμένα κείμενα που εκφράζουν μαχόμενες θέσεις και αντιλήψεις του Φατσέα για την αναμόρφωση και τον εκσυγχρονισμό της εκπαίδευσης της εποχής του. Με αφορμή μια «βιβλιογραφική διευκρίνιση», την περιγραφή ενός μοναδικού αντιτύπου (από την βιβλιοθήκη του Κ. Θ. Δημαρά), του βιβλίου του Γιάννη Αποστολάκη, *Τα Δημοτικά τραγούδια - Μέρος Α΄. Οι Συλλογές*, που φέρει βιβλιοδετημένο στην αρχή του ένα δεκαεξασέλιδο της αρχικής έντυπης μορφής του, ο Γ. Π. Σαββίδης («Άγνωστες σελίδες του Γιάννη Αποστολάκη», σσ. 171-176) στήνει το σκηνικό μιας μεστής ανακοίνωσης, όπου σχολιάζει την κριτική στάση του Γ.Α., ενός από τους πρώτους μεγάλους δασκάλους του Κ. Θ. Δημαρά, απέναντι στην ακαδημαϊκή κοινότητα του καιρού του. Έχοντας ως επίκεντρο τα γράμματα που αντάλλαξαν ο Παντελής Πρεβελάκης και ο Henri de Man (1885-1953), με αφορμή την κυκλοφορία του βιβλίου του τελευταίου *Au delà du Marxisme* (1926), ο Αντώνης Λιάκος («Ζητούμενα ιδεολογίας της Γενιάς του '30», σσ. 177-190), επιχειρεί να διερευνήσει τις πνευματικές πηγές που επηρέασαν τη λεγόμενη Γενιά του Τριάντα και συνετέλεσαν με καταλυτικό τρόπο στη διαμόρφωση των ιδεολογικών της αναζητήσεων. Ο Α.Λ. «ξεπερνώντας το γνωστό δόγμα της ελληνικότητας» επιχειρεί επιτυχώς να τοποθετήσει το όλο ζήτημα στο πεδίο της ιδεολογικής διαμάχης του ευρωπαϊκού μεσοπολέμου.

Ακολουθεί μια ομάδα ανακοινώσεων με αντικείμενο τη νεοελληνική θεατρική ζωή. Ο Δημήτρης Σπάθης («Η αμφισβήτηση της αναγκαιότητας του θεάτρου στο πλαίσιο του νεοελληνικού διαφωτισμού», σσ. 191-201) αποπειράται

να περιγράψει, κάνοντας χρήση ορισμένων πηγών, την αντίσταση εκ των έσω απέναντι στο θεατρικό γεγονός, όπως εκδηλώθηκε μέσα στους ίδιους τους κόλπους των διαφωτιστών. Αυτές και άλλες αμφισβητήσεις, που είτε ανάγονται στις σχετικές πλατωνικές απόψεις είτε τροφοδοτούνται από τις γνωστές αντιλήψεις του Jean-Jacques Rousseau για την τρυφηλότητα που επιφέρουν τα θεάματα στις κοινωνίες, έχουν, κατά τη γνώμη μου, στο στόχαστρο όχι απαραίτητα το ηθικοδιδασκτικό θέατρο του Διαφωτισμού αλλά κατά κύριο λόγο το ελαφρό είδος που εκπροσωπείται κυρίως από το μελόδραμα. Είναι χαρακτηριστικό πως και στην περίπτωση του Κοραή (*Περί των ελληνικών συμφερόντων*, Ύδρα 1825) η σχετική συζήτηση για την αναγκαιότητα του θεάτρου στην αναγεννώμενη Ελλάδα αρχίζει με αναφορά στην όπερα και τον αρνητικό ορισμό της από τον Saint-Évremond. Η ιδεολογική αντίθεση ανάμεσα στο εθνικό θέατρο και το ξενόφερτο μελόδραμα δεσπόζει στα κατοπινά χρόνια, όπως αναγνωρίζει και ο Δ.Σ., στο τελευταίο τμήμα της εργασίας του, που χωρίς και να αποτελεί επίλογο των προηγούμενων θίγει ακροθιγώς το πρόβλημα και δεν το εξαντλεί με τα ολίγα που αναφέρονται για τον Κουμανούδη ή το θέατρο της Ερμούπολης. Ένα πρωτότυπο και πολύ πλούσιο σε ερευνητικές προεκτάσεις θέμα πραγματεύεται ο Θόδωρος Χατζηπανταζής («Η ανάδυση της ελληνικής θεατρικής κριτικής στον ομογενειακό τύπο του 1870», σσ. 203-218). Αξίζει να σημειώσω πως η άντληση των πληροφοριών έγινε από το υλικό ερευνητικού προγράμματος του Ινστιτούτου Μεσογειακών Σπουδών του Ρεθύμνου με αντικείμενο την «αποδελτίωση της θεατρικής ειδησεογραφίας του ελληνικού τύπου της ευρύτερης περιοχής της ανατολικής Μεσογείου και του Εύξεινου Πόντου». Αναλύονται οι πνευματικές καταβολές και η συγγραφική δράση των τριών «γεναρχών», σύμφωνα με τον Θ.Χ., της ελληνικής θεατρικής κριτικής, του ψευδώνυμου Ικέσιου Λάτρη της σμυρναϊκής *Αμάθειας*, του Μηνά Χαμουδόπουλου που αρθρογραφεί στην *Ευσέβεια* και την *Πρόοδο* και του Κλεάνθη Τριαντάφυλλου που αφήνει εποχή στον *Νεολόγο* Κωνσταντινουπόλεως. Επιτυχής η συνθετική θεώρηση της δραστηριότητας των τριών κριτικών και η ερμηνεία των θέσεών τους σε σχέση με τα μείζονα αισθητικά ρεύματα της εποχής τους (κλασικισμός, ρομαντισμός). Θα είχα, ωστόσο, να κάνω μια παρατήρηση ορολογίας: στη θέση του περιφραστικού εκείνου «ελληνισμού [των μεγάλων αστικών κέντρων] της ανατολικής Μεσογείου», δεν θα ήταν περισσότερο περιεκτικός αλλά και πιο κοντά στην αντίληψη του 19ου αιώνα ο όρος «αλύτρωτος ελληνισμός», που χρησιμοποιείται και σε επόμενη ανακοίνωση με παρεμφερή χρονολογικά όρια; Εκτεταμένη ανάλυση της πρόσληψης του είδους «οικογενειακό/αστικό δράμα», με έμφαση στα έργα του Αλεξάνδρου Δουμά υιού, επιχειρεί η Ελίσα-Άννα Δελβερούδη («Βεντετισμός ή “έργα με θέση”: η ανανέωση του δραματολογίου στην Αθήνα κατά την τελευταία δεκαετία του 19ου αι.», σσ. 219-242). Τα «έργα με θέση» (*pièces à thèse* ή *pièces d'idées*) όπως ονομάστηκαν, εισάγουν στοιχεία ρεαλιστικής απεικόνισης και περιέχουν στοιχεία κοινωνικής κριτικής. Η Ε.-Α.Δ. εξετάζει τα σημεία αντιστοιχίσης των δύο κοινωνιών, της γαλλικής και της ελληνικής, που βοηθούν την ενσωμάτωση ορισμένων έργων στη θεατρική μας ζωή. Καθώς άλλωστε αρκετά από

αυτά, όπως η *Κυρία με τας καμελίας* έδωσαν ευκαιρία σε ρεσιτάλ ερμηνείας θρούλων της σκηνής, όπως η Σάρα Μπερνάρ, την οποία φρόντισαν να μιμηθούν οι μεγάλες ελληνίδες πρωταγωνίστριες Ευαγγελία Παρασκευοπούλου και Αικατερίνη Βερώνη, το ερώτημα του τίτλου είναι εύλογο και αμφίσημο, όπως εύλογη και αμφίσημη θεωρώ πως πρέπει να είναι και η απάντηση: και *βεντετισμός* και *έργα με θέση*.

Η πρόωρα χαμένη Ελένη Τσαντσάνογλου («Το πορτρέτο του Αθανάσιου Χριστόπουλου στην έκδοση των *Λυρικών* του 1833 και η πατρότητα του “Ονειρού”», σσ. 243-255) οδηγείται, μέσα από σειρά πειστικών, κατά τη γνώμη μου, επιχειρημάτων στην απόδοση της αρχικής πατρότητας του *Ονειρού* στον Στ. Κανέλλο ενώ θεωρεί πιθανό συγγραφέα της δεύτερης μορφής του τον Ν. Κοριτζά, εκδότη κειμένων του Χριστόπουλου. Ο Peter Mackridge («Ο Σολωμός μεταξύ πολυγλωσσίας και μονογλωσσίας», σσ. 257-264), διαφοροποιώντας ελαφρά τους όρους του Μ. Μπαχτίν *πολυγλωσσία, μονογλωσσία και ετερογλωσσία*, εφαρμόζει στην περίπτωση του Σολωμού τα παραπάνω αξιώματα. Στον φυσικά πολύγλωσσο ποιητή ανιχνεύει την αντίστροφη, ενσυνείδητη πορεία από τη λογοτεχνική πολυγλωσσία της νεότητας (νεανικές σάτιρες) στη μονογλωσσία του επικού, στοιχείου που ενισχύεται και υπερέχει κατά την ωριμότητά του.

Τις νοηματικές εξελίξεις του όρου «πατρίδα» που, προΐούσης της ωρίμανσης του Διαφωτισμού και της κοινωνικής μετατόπισης των εκπροσώπων του —τους Φαναριώτες διαδέχονται τα εμπορικά αστικά στρώματα— αποκτά όλο και περισσότερο την εθνική του σημασία, παράλληλα με το αρχικό σημασιόμοιο του τόπου καταγωγής, εξετάζει ο Αλέξης Πολίτης («Πατρίς, Αλήθεια. Ένα αξίωμα του Π. Κοδρικά και κάποιες παραλλαγές του στον δέκατο ένατο αιώνα», σσ. 265-271). Ο Α.Π. παρακολουθεί ακόμη τις επαναστατικές φορτίσεις του όρου *πατριώτης, πατρίδα* καθώς και τις ιδεολογικές χρήσεις του συμπλέγματος «πατρίς-αλήθεια» στο μετεπαναστατικό λεξιλόγιο. Τον γνωστό από την αλληλογραφία του με τον Κοραή ελληνιστή, φιλέλληνα και περιηγητή Edward Everett αναδεικνύει η Άντεια Φραντζή («Η περίπτωση του αμερικανού φιλέλληνα Edward Everett (1794-1865)», σσ. 273-279), μέσα από την πρώτη της αυτή προσέγγιση, σε αυτόνομο αντικείμενο μελέτης. Αντλώντας στοιχεία από το αρχείο του, που διασώζεται στην Ιστορική Εταιρεία της Μασαχουσέτης, η Α.Φ. προβαίνει στην ανασύσταση των βασικών στοιχείων μιας ενδιαφέρουσας πνευματικής φυσιογνωμίας που συνδύασε με γόνιμο τρόπο την αρχαιολατρία με το συστηματικό ενδιαφέρον για τον νεότερο ελληνισμό και την προσέγγισή του. Άγνωστες πτυχές, εμπειρίες και συναισθήματα, της νεανικής ζωής του Κ. Π. Καβάφη, καταγραμμένες σε ημερολογιακή μορφή, παρουσιάζει και σχολιάζει η Diana Haas («Κωνσταντίνου Καβάφη Constantinopoliad an Epic», σσ. 281-304). Σ' αυτά τα κείμενα, που συγκαταλέγονται στα πιο πρώιμα και φέρουν εγγραφές σε αγγλική γλώσσα, ο δεκαεννιάχρονος ποιητής αποτυπώνει τη φυγή της οικογένειάς του από την Αλεξάνδρεια (1882) και τη διαμονή τους στην Κωνσταντινούπολη. Συγκρατούμε τις αναφορές βιογραφικού περιεχομένου (πολλα-

πλές αναφορές σε οικογενειακά θέματα, απ' όπου αναδύεται η συνείδηση της οικογενειακής παράδοσης, της παλαιάς αίγλης που έρχεται σε αντιπαράθεση με τον τωρινό οικονομικό ξεπεσμό), τα σχόλια και τις κρίσεις που αναδεικνύουν τον «πολιτικό Καβάφη» και ασφαλώς τις αναφορές σε ιστορικά γεγονότα, σε συγγραφείς και έργα, στις «αναγνωστικές» του δηλαδή εμπειρίες. Κοινές ιδεολογικές και αισθητικές παραμέτρους φέρνει στο φώς η ενδιαφέρουσα συγκριτική προσέγγιση της Σόνιας Πίνσκαγια («Α. Σικελιανός - Β. Ιβάνωφ: σημεία συνάντησης», σσ. 305-313) για δύο ποιητές που κέρδισαν την αναγνώριση στην πρώτη δεκαετία του 20ού αι. Η Σ.Ι. κατονομάζει τις παράλληλες επιδράσεις που δέχτηκαν: την αρχαιολατρία, χαρακτηριστικό στοιχείο της πνευματικής και καλλιτεχνικής ζωής της εποχής, το ρεύμα του συμβολισμού, την επίδραση του Νίτσε, κτλ. και τονίζει τις κοινές μεγάλες ιδέες που βίωσαν, όπως λ.χ. την αντίληψη του χρέους του δημιουργού-ποιητή απέναντι στην ανθρωπότητα, την αρχή της αιωνιότητας, την αναστύλωση των αρχαϊκών νοημάτων, την οικουμενικότητα, αλλά ταυτοχρόνως και τη φλέβα της αρχαίας ελληνικής παράδοσης ως κύριας πηγής αναφοράς, τον διονυσιασμό και την ταύτισή του με τον χριστιανισμό· αυτές και άλλες ακόμη ομοιότητες συνθέτουν μια πειστική εικόνα της παράλληλης πνευματικής διαδρομής των δύο δημιουργών.

Το αφανές ιστορικό της έκδοσης της συλλογής *Εκλογαί από τα τραγούδια του ελληνικού λαού*, που πραγματοποιήθηκε με την έντονη παρότρυνση και την χρηματοδότηση του Πάλλη, εκθέτει διεξοδικά ο Παναγιώτης Μουλλάς («Ο Ν. Γ. Πολίτης, ο Αλ. Πάλλης και η έκδοση των δημοτικών τραγουδιών», σσ. 315-331). Μέσα από την αλληλογραφία των δύο ανδρών διαφαίνονται πολλά σημαντικά στοιχεία για τη σύλληψη του όλου εγχειρήματος και, όπως επισημαίνει ο Π.Μ., μέσα ακριβώς από την ανταλλαγή ποικιλίας απόψεων, άλλοτε καθαρά θεωρητικού και άλλοτε μεθοδολογικού χαρακτήρα, ξεδιαλώνονται οι εκδοτικές αρχές που θα υιοθετηθούν στην έκδοση. Ένας λόγος περί μεθόδου απρόσμενα υποτελής, αφού όχι μόνον δεν αυτονομείται από τους εκδοτικούς κανόνες της κλασικής φιλολογίας αλλά απεναντίας δείχνει απολύτως εξαρτημένος από τις αρχές της. Με το ταξίδι ως αλληγορία, φυγή ή και εσωτερική αναζήτηση του ήρωα μίας κατ' ουσίαν «ασάλευτης ζωής» ασχολείται η Γεωργία Φαρίνου-Μαλαματάρη («Το “ταξίδι” στην πεζογραφία του Γιάννη Μπεράτη», σσ. 333-342). Η ανάλυση αυτή του έργου του Γιάννη Μπεράτη, φίλου και συμμαθητή του Κ. Θ. Δημαρά, ο οποίος παραστάθηκε στον λογοτέχνη στις διάφορες βιοτικές του δυσκολίες αλλά στάθηκε και πρώτος αναγνώστης του, ολοκληρώνει τον τόμο που παρουσιάζω εδώ. Πρόκειται ομολογουμένως για μια συλλογή αξιόλογων εργασιών που συμβάλλουν, η καθεμιά με τον τρόπο της, στη μελέτη του σύνθετου οικοδομήματος της νεοελληνικής γραμματείας.